आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४६

अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

तत्र प्रथमाचाराध्यायरूपः प्रथमो भागः (१) ।

एतत्पुस्तकम्

आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२५

खिस्ताब्दाः १९०३

मूल्यं रूपकषट्कम् (रु० ६) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्या अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेतयाज्ञवल्क्यस्मृतेः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते—

क. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ख. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं जयपुरनिवासिनां वे० शा० रा० रा० "भट्टनारायण" इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचारव्यवहाराध्यायद्वयपरिमितम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

घ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायः, त्रुटितव्यवहाराध्यायश्च, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ङ. इति संज्ञितम्—केवलं मूलं पूर्णम्, एतत्पुस्तकमानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

च. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णम्, आचाराध्यायस्थश्राद्धप्रकरणमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

छ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ज. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णं व्यवहाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

झ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णं व्यवहाराध्यायस्थदायविभागप्रकरणमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

ञ. इति संज्ञितम्—मूलं सटीकमपूर्णमाचाराध्यायमात्रम्, एतत्पुस्तकं दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

*** एतद्ग्रन्थस्थविषयानुक्रमण्या अन्तिमभागेन सह मुद्रणं भवेदिति सा तत एव द्रष्टव्येत्याकलनीयं सुधीभिः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

आचाराध्यायः प्रथमः ।

तत्र ब्रह्मचारिप्रकरणम् । (१)

(अथ टीकारम्भः ।)

संसिद्ध्यर्थमिलत्सुरासुरनमन्मौलिस्थितप्रोल्लस-
त्सद्रत्नप्रभवप्रकृष्टविविधप्रेङ्खन्मयूखोज्ज्वलम् ।
श्रेयोविघ्नमहाभयप्रशमने दिव्यं यदेकौषधं
भूयान्नो द्विरदाननाङ्घ्रिकमलद्वंद्वं तदिष्टाप्तये ॥ १ ॥
विश्वानुभूतिसंभूतिस्थितिसंहृतिमुक्तयः ।
प्रभवन्ति यतस्तस्मै परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥
यो विश्वसर्गपरिपालनसंहृतीहो
ब्रह्मा हरिस्त्रिनयनश्च भवत्यमेयः ।
तं शुद्धबोधमभयं सुखसत्स्वभाव-
मात्मानमद्वयमनन्तमुपास्महेऽजम् ॥ ३ ॥

विश्वात्मनः शुक्लयजूंषि भानोरवाप्य यो[2] योगिगणाग्रवर्यः ।
तं याज्ञवल्क्यं मुनिवृन्दवन्द्यं नमामि तत्कीर्तितधर्मबुद्ध्यै ॥ ४ ॥
भक्त्या यस्य सविस्मयैः[3] स्मरारिपुं[4]र्बुद्ध्या च वाचस्पति-
र्विक्रान्त्या द्विषतां गणः शुचितया भास्वान्क्षमित्वेन भूः ।
जीमूतान्वयभूषणं[5] स विपुलां योगीश्वरेणो[6]दिते
शास्त्रे वाक्यनयानुगां[7] वितनुते व्याख्यां[8] सतां संमताम् ॥ ५ ॥

---

१ ख. ग. घ. 'याद्वो द्वि' । २ ख. यो योगगणाग्रगण्यः । तं । ३ क. ग. घ. 'यः पुर' । ४ ख. 'पुर्मत्या च । ५ क. 'णं स्वविपुले यो' । ख. ग. 'णं च स्मृतिवियोगी' । ६ ख. 'श्वरोदीरिते । ७ ख. 'क्यपदानुगां विचिनु' । ८ क. ग. घ. वाचं ।

धर्मसंहितामारभमाणस्तस्याः पौरुषेयत्वसामान्याज्जायमानामप्रामाण्यश-ङ्कां महाजनस्य तदध्ययनधारणादिविषये परिपन्थिनीमपनेतुमाह—

(अथ मूलारम्भः ।)

ॐ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ॥
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगी संयमवान् । तत्रापि चेश्वरोऽणिमादिगुणशाली । एषां च गुणानामी-श्वरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं गम्यते मार्कण्डेयपुराणे—

" अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं च तथा परम् ॥
यत्र कामावसायित्वं गुणानेतानथैश्वरान् ।
प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्वाणसूचकान् ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽणीयाञ्शीघ्रत्वाल्लघिमा गुणः ।
महिमाऽशेषपूज्यत्वात्प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥
प्राकाम्यमस्य व्याप्यत्वादीशित्वं चेश्वरो यतः ।
वशित्वाद्वशिता नाम योगिनः सप्तमो गुणः ॥
यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।
ऐश्वर्यं कारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥
*मुक्तिसंसूचकं रूपं परनिर्वाणचेतसः " इति ॥

एवं चाणिमादिगुणपर एवायमीश्वरशब्दः । ततश्च योगी चासावीश्वरश्च योगी-श्वर इति मुख्यार्थोभयशब्दः कर्मधारयः । न तु योगिनामीश्वर इति षष्ठीतत्पुरुषः । षष्ठ्यर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । योगीश्वरशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । न हि तदा योगि-नामणिमादिलक्षणमैश्वर्यं याज्ञवल्क्यस्योक्तं भवति । किं तु योगिनः सनकादी-न्प्रति स्वामित्वम् । तच्च प्रकृतानुपयोगि । कर्मधारयपक्षे तु योगनिमित्तमणि-माद्यैश्वर्यं ग्रन्थकारस्य गम्यते । ततश्च योगविरोधिनोऽज्ञानरागद्वेषा योगिपदे-नार्थान्निरस्ताः । उक्तं च योगस्य तन्निरासकत्वं पुराणे—

---

* इदमर्धं न विद्यते क. घ. पुस्तकयोः । इदं चाधिकमिति भाति ।

---

१ क. घ. 'रुषत्वे सा°' । ग. 'रुषत्व' । २ ख. 'ये प्रवृत्तिपारि' । ३ क. ग. घ. 'मा महिमा चैव लघिमा प्रा°' । ४ घ. ततः । ५ ख. 'यपदः क°' । ६ क. 'रप्र' । ७ ख. योगजन्यम' । ८ ग. 'गिजन्यम°' । ९ क. 'मित्वे त°' । १० क. योगिनि' । ११ क. योगिवि' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

" प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् " इति ॥

ईश्वरपदेन च यथावस्थितवेदवेदान्तबोद्धृत्वं[1] परमकारुणिकत्वं च सूच्यत इति तत्प्रणीतग्रन्थस्य प्रामाण्ये निश्चिते कथमप्रामाण्यशङ्कोदियात् । यज्ञवल्कस्यापत्यं याज्ञवल्क्यः । संपूज्य संमान्य । मुनयो महर्षयो वर्णादिधर्मानशेषतो निरवशेषतो नोऽस्मान्ब्रूहि बोधयेत्यब्रुवन् । वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमशब्दो यद्यपि ब्रह्मचारिगृहस्थादिकर्मसु[2] वर्तते तथाऽपि तत्संबन्धिनां धर्माणामभावादाश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो लक्ष्यन्ते ।

अत एवाऽऽह वसिष्ठः—

" चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः " इति ।

केवलाद्वर्णत्वात्केवलाच्चाऽऽश्रमित्वा[3]द्व्यतिरिक्तानि विशेषरूपाणि तद्वि[4]शेषस्था ये वक्ष्यमाणधर्माधिकारिणस्त इहेतरे । तानि च[5] विशेषा(षरूपा)णि— यथा तावद्व्रतपूर्वभिक्षाचर्याविधौ ब्राह्मणत्वसहितं ब्रह्मचर्यम्, एवं भवन्मध्यादितो भैक्षचर्याविधौ तदेव क्षत्रियाद्यपेक्षं, विवाहविधौ वनितारागः स्नातकत्वं च, जायोपगमनविधावृतुमद्दारत्वं संभोग[6]दारत्वं वा[7], स्त्रीधर्मेषु स्त्रीत्वं क्वचिज्जायात्वं क्वचित्प्रोषितभर्तृकात्वं क्वचिद्विधवात्वम्, द्रव्यशुद्धिविधौ शोध्यद्रव्यवत्त्वम्, प्रतिषेधे तु प्रतिषेध्यक्रियाप्रवर्तकपौष्कल्य[8]र्थक्रियावत्त्वम् , श्राद्धविधौ श्राद्धकालावच्छिन्न[9]जीवनवतः प्रमीतपितृकत्वं, विनायकस्नपनविधौ विनायकोपसृष्टत्वं , ग्रहयज्ञविधौ श्रिया(श्या) दिकामित्वं, राजधर्मविधौ क्षत्रियस्याभिषिक्तत्वं, निर्हरणादिविधौ मृत[10]सपिण्डत्वम्, आपद्धर्मविधौ दुर्गतत्वं , वनस्थ[11]विधौ वलीपलितत्वं जातपौत्र[12]त्वं, परिव्राजकविधौ वेदाध्ययनपुत्रोत्पादनयागानुष्ठानवतः संसारवैराग्यवत्त्वं, प्रायश्चित्तविधौ पापवत्त्वमित्यादीनि । एतद्विशिष्टा ये त इतरे । वर्णाश्चाऽऽश्रमाश्चेतरे च ते वर्णाश्रमेतराः । तेषां वर्णाश्रमेतराणाम् । अत्रेतरशब्दस्य "द्वन्द्वे च" इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । शास्त्रप्रमेयो निःश्रेयसकरो धर्मः । क्रत्वङ्गप्रतिषेधनमधर्मः । वक्ष्यमाणशास्त्रार्थनिरवद्यनिरवशेषोदीरणक्रियां प्रति अशेषत इति धर्मसामान्याभिप्रा[13]यसाकल्यवचनम् । निरवशे-

---

१ क. °बोध्यत्वं । २ ख. °हस्थवानप्रस्थपरिव्राजककर्मसु प्रव° । ३ ख. 'त्वादति' । ४ क. °द्विषयस्था । ५ ख. °शेषणानि येषां ता° । ६ ख. 'गकामदारवत्त्वं । ७ क. या । रतिध° । ८ ख. °ल्यव° । ९ क. ग. घ. छ. म. °मत्वम्, जीवत्पितृकत्वं, प्रमी° । १० क. ग. घ. °तपि' । ११ ख. °स्थत्वंवि° । १२ ख. 'त्रत्वं च । प° । १३ ख. °प्रायं वचनम् । विशे° ।

षाभिप्राये ह्यस्मिन्नुपनयनादौ गृह्योक्तहोमादि न कार्यं[1] स्यात् । वर्णाश्रमेतरसंबन्धोपाधिकानि त्रीणि धर्मसामान्यानि । धर्मान्ब्रूहीति प्रार्थितस्य च धर्मसंहिताकरणे तन्मध्येऽध्येतृसमवायिधर्मज्ञानमेव प्रायेण प्रयोजकम् । ततश्चाध्येतॄणामध्ययनप्रयोजकं[2] तदेव । न हि तेषामप्रयोजकमध्ययनं भवितुमर्हति । तस्माद्धर्मशास्त्राध्ययनं[3] धर्मशास्त्रत्वज्ञानप्रयुक्तमेव । याज्ञवल्क्यप्रणीतेऽप्यत्र श्लोके " याज्ञवल्क्यं संपूज्य " इति वचनं, तथोत्तरश्लोके—" योगीन्द्रोऽब्रवीत् " इति + प्रथमपुरुषप्रयोगश्च नायुक्तः । दृश्यते हि मानवे ग्रन्थे " मनुरब्रवीत् " इति प्रयोगः, बौधायने च " स ह स्माऽऽह बौधायनः " इति । न च " मनुरब्रवीत् " इति भृगोर्वचनमिदं[4] न मनोरिति वाच्यम् । यत एतदुत्तरकालमेव मनुराह—

" एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः " इति ॥

अधिजगेऽधीतवान् । अस्याश्च संहिताया याज्ञवल्क्यः प्रणेतेति व्याख्यातॄणां स्मृतिरेव प्रमाणम् । न चार्थमेव याज्ञवल्कीयतया ते स्मरन्तीति वाच्यम् । ग्रन्थे हि प्रणेतृतया तस्यासाधारण्यं[5] संभवति न चार्थे द्रष्टृतया, मुन्यन्तरैरपि तस्य दृष्टत्वात् । असाधारण्येन च व्यपदेशो न साधारण्ये[6] घटते । असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति ॥ १ ॥

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ॥

स मुनिर्धर्मान्ब्रूहीति प्रार्थितो मिथिलास्थत्वेन विशेषतः प्रशान्तः क्षणमात्रं वक्ष्यमाणं शास्त्रार्थं मुनीनां तच्छ्रवणयोग्यतां[7] [च] ध्यात्वा चिन्तयित्वा वक्ष्यमाणान्धर्मानब्रवीत् । याज्ञवल्क्यप्रणीततां शास्त्रे[8] वक्तुं स इत्युक्तम् । न[9] पुनरहमिति । न पुनरहंशब्दाद्याज्ञवल्क्यसंप्रत्ययः । स इति शब्दात्तु[10] प्रकृत[11]वाचिनो याज्ञवल्क्य एव प्रकृते बुद्धिरुपैतीति तमेव प्रयुक्तवान् । तत्सामानाधिकरण्याच्चाब्रवीदिति प्रथमपुरुष एव युज्यते । न पुनरब्रवमित्युत्तमः ॥

तत्र धर्मानुष्ठानस्य देशपरिग्रहपूर्वकत्वाद्धर्मकथनात्प्रागेव देशमाह—

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

+ एतदादिमनुरब्रवीदित्यन्तग्रन्थे बहुषु पुस्तकेषु व्यत्यासो विद्यते ।

---

१ ख. वार्यं । २ ख. °जकमपि त° । ३ ग. घ. °यने ध° । ४ ख. °दं म° । ५ क. तस्यां साधारण्यां सं° । ६ क. °रण्यं घटेषु सा° । ७ क. ग. घ. छ. ञ. °योग्यानां ध्या° । ८ ख. शास्त्रस्य । ९ क. स । १० क. ग. घ. °ब्दान्तप्र° । ११ क. ख. °कृतिप्रा° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

कृष्णशब्दो हरिणवचनः । कृष्णाजिनं कृष्णविषाणो यावत्कृष्णमृगो विचरतीति प्रयोगदर्शनात् । स यस्मिन्देशे स्वभावाद्विचरेत्[1] । तत्र धर्माञ्श्रौतस्मार्तानननुष्ठेयतया[2] हे मुनयो निबोधत निबुध्यध्वम् । कृष्णशब्दादर्थान्तरावबोधो[3] मा भूदित्युक्तं मृग इति । कृष्णमृगोपलक्षितश्च देशो ब्रह्मावर्तादिदेशासंभवे धर्मानुष्ठानाङ्गमिति[4] मन्तव्यम् ।

तदाह मनुः—" सरस्वतीदृषद्वत्योर्[5]देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं[6] प्रचक्षते ॥
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनजाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तः[6] प्रकीर्तितः ॥
कृष्णसारस्तु[7] चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स देशो यज्ञियो ज्ञेयो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः " ॥

अत्र च पूर्वः पूर्व उत्तरत उत्तरतः श्रेष्ठः । यदाह पुराणम्—

" ब्रह्मावर्तः परो देश ऋषिदेशस्त्वनन्तरः ।
मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्तस्त्वनन्तरः " ॥

विष्णुश्च—" चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तमतः परम् "

इत्यार्यावर्तस्य लक्षणान्तरमाह ।

ततश्च यत्र चातुर्वर्ण्यव्यवस्था कृष्णमृगश्च नास्ति स म्लेच्छदेशः । तदन्यो धर्मदेशः । ततश्च ब्रह्मावर्तादिदेशचतुष्टयालाभे यत्र चातुर्वर्ण्यं व्यवतिष्ठते कृष्णमृगश्च विचरति तत्र धर्मेच्छुभिः स्थातव्यम् । तदसंभवे चातुर्वर्ण्यव्यवस्थावति कृष्णमृगयुक्ते[8] वा देशे । धर्मान्निबोधतेति धर्मग्रहणादधर्मपरिहारे देशे[9] विशेषनियमो नास्तीति मन्तव्यम् ।

---

१ क. °चरते त° । २ क. °नुष्ठानत° । ३ ख. °न्तरं मा भूदिति मत्वोक्तं । ४ क. °नागतमि° । ५ ख. °त्योर्देवन° । ६ ख. °वर्तं प्रकीर्तितम् । कु° । ७ क. ग. घ. छ. ञ. °ष्णशार° । ८ क. °क्तेन वा । ९ ग. घ. देशवि° ।

शूद्रस्य वृत्तावनुग्रहमाह मनुः—

" एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शितः " इति ॥ २ ॥

ज्ञानपूर्वमनुष्ठानं धर्मस्येति धर्मज्ञानोपायांस्तावदाह—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्र(ब्रा)ह्मादि । न्यायः सतर्कः । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतिः । अङ्गैः षड्भिर्व्याकरणादिभिः सहिताश्चत्वारो वेदा ऋग्वेदादयः । एतानि चतुर्दश ज्ञानानां निमित्तानि, धर्मस्य च ज्ञानद्वारेण । एतदुत्पन्नस्यैव ज्ञानस्य धर्महेतुत्वात् । ततश्च प्रयोगपद्धत्यादिसमुत्थितं ज्ञानं न धर्महेतुरिति सिद्धम् ।

" एवं चतुर्दशैतानि विद्यास्थानानि सन्त्यथ ।
वेदान्तः पञ्चदशकं विद्या षोडशिका भवेत् "

इति ब्रह्मपुराणे यद्वेदान्तविद्ययोर्ग्रहणं तन्मोक्षसाधनविद्यास्थानाभिप्रायमितीहानुपयोगित्वान्नोक्तम् । वेदान्तः शारीरकम् । विद्या बृहदारण्यकादिरहस्यम् ।

यत्तु विष्णुपुराणम्—

" अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या अष्टादशैव ताः "

तत्केवलं विद्यास्थानत्वाभिप्रायं, न धर्मस्थानत्वाभिप्रायम् । आयुर्वेदादीनां च धर्मस्थानत्वाभावात् । चतुर्दशग्रहणादृतेऽथर्ववेदसंग्रहो न स्यात् ॥ ३ ॥

इदानीं धर्मशास्त्राणां तदाभासेभ्यो विवेकाय तत्प्रणेतॄनाह—

---

१ ग. 'वृत्त्याऽनु' । २ क. ग. घ. छ. ञ. 'श धर्मज्ञा' । ३ क. ग. घ. छ. ञ. 'मस्य च ज्ञा' । ४ क. ग. घ 'रीरिक' । ५ क. ग. घ. छ. ञ. 'स्थानाभि' ।

*मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरः[+] ॥
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ॥
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः[1] ॥ ५ ॥

प्रयोजकाः प्रणेतारः । अतिरोहितमन्यत् ।

अत्र गौतमः—

" स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि, तेषां प्रणेतारः—मनुविष्णुदक्षाङ्गिरोऽत्रिबृहस्पत्युशनआपस्तम्बगौतमसंवर्तात्रेयकात्यायनशङ्खलिखितपराशरव्यासशातातपप्रचेतोयाज्ञवल्क्यादयः "

इत्यादिशब्दं प्रयुक्तवान् । वेदमूलग्रन्थप्रणेतार आदिशब्देनात्र प्रगृह्यन्ते । तथा च मनुः—" वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् " इति ।

अत एवावशिष्टः श्रौतो वाक्यैक[2]शेषः । अङ्गिरःशब्दपर्यन्तः समाहारद्वन्द्वो नपुंसकलिङ्ग एकवचना[3]न्तः । अत एव भविष्यत्पुराणे गुह्येश्वरवा[4]क्ये स्मृतयः षट्त्रिंशदेवाभिहिताः—

" मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत्परिकीर्तिताः ।
ता[5]सां वाक्यानि क्रमशः समासेन ब्रवीमि ते " ॥

ताश्च मनुविष्णु[6]यमदक्षाङ्गिरोऽत्रिबृहस्पत्युशनापस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्रचेतोबुधदेवलसोमजमदग्निविश्वामित्रप्रजापतिनारदपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजाबालिच्यवनमरीचिकश्यपा इति षट्त्रिंशदेव स्मृत्यन्तरे पठिताः । एवं वृद्धमन्वादयश्च

---

* एतस्मात्पूर्वम् —" वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।
वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः ॥
आपस्तम्बात्रिहारीताः कात्यायनबृहस्पती ।
गौतमः शङ्खलिखितौ व्यासोऽहमुशनास्तथा " ॥

इति ग्रन्थः ख. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेष्वधिको विद्यते । स चायुक्तः, तदङ्गीकारे पौनरुक्त्यापत्तेरग्रिमेण । + मिताक्षरायामुशनःशब्दान्तं द्वंद्वं स्वीकृत्याङ्गिरा इति पाठो गृहीतः ।

---

१ ग. °प्रवर्तकाः । २ क. ग. घ. °कदेशः । अ° । ३ ख. °नान्त एव च भ° । ४ ख. °वादे स्मृ° । ५ क. तेषां । ६ क. ग. घ. °ष्णुद° ।

वयोवस्थादिभेदेन मन्वादिप्रणेतार एव द्रष्टव्याः । अविरोधित्वा[1]च्छ्रुतिस्मृ[2]त्युपबृंहकत्वाच्छिष्टपरिगृहीतत्वादाप्तोक्तत्वाच्च । चतुर्विंशतिमतपरिशिष्टाद[3]योऽपि धर्मशास्त्र[4]त्वेनैव ज्ञेयाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

संप्रति यच्छास्त्रं शास्त्रान्तरनिरपेक्षं समग्रमर्थं न शक्नोत्यवगमयितुं तच्छास्त्रान्तरसापेक्षमेव धर्मे प्रमाणमिति दानमुदाहृत्याऽऽह—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ॥
पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशे कुरुक्षेत्रादौ, काल उपरागादौ, उपायेनेतिकर्तव्यतया, द्रव्यं गवादि, श्रद्धया तथेति प्रत्ययेन समन्वितं, पात्रे वक्ष्यमाणलक्षणे, प्रदीयते ख्यात्याद्यनपे[5]क्षित्वरूपेण प्रकर्षेण पात्रस्वीकारपर्यन्ततया त्यज्यत इत्येतत्प्रतिपादकं वाक्यं सकलं सर्वसा[6]धनोपेतस्येदंपर्यन्तविशेषवतो धर्मस्य बोधकं सर्वं धर्मलक्षणं धर्मे[7] प्रमाणं वेदितव्यम् । न पुनः सर्वप्रकारयुक्तस्य धर्मस्य बोधकं धर्मलक्षणम् ।

तथा च शङ्खः—

“ देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं त्याग इति समस्तेषु धर्मोदयः
साधारणो न्याय्योऽन्यथा विपरीतः ” इति ।

साधारणो दानेन समानः । न्याय्योऽन्येषां यागादिधर्माणाम् । अन्यथा सोमस्त्याभावे । विपरीतो धर्मस्यानुदय इत्यर्थः । सति सामर्थ्ये सर्वाङ्गानुष्ठानम् । असति तु काम्यं हेयम् । आवश्यकं[10] तु यथाशक्ति कार्यम् ।

यत्तु कात्यायनवाक्यम्—

“ बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शा[11]स्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ” ॥

इति, तन्निरपेक्षार्थाभिधायकस्वशास्त्रविषयम् । सापेक्षे तु स्वशास्त्रे शास्त्रान्तरोक्तं ग्राह्यमिति स एवाऽऽह—

“ यन्नाऽऽम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ” इति ॥ ६ ॥

१ घ. 'त्वात्प्रजापतिस्मृ' । २ ख 'स्मृत्यर्थोप' । ३ क. ग. घ. 'यो ध' । ४ क. ग. घ. 'त्वेन ज्ञे' । ५ क. ग. घ. छ. ञ. 'क्षितस्वरू' । ६ क. 'साधारणोपे' । ७ क. 'र्मेण प्र' । ८ ख. 'नः । अन्येषां यागादिकर्मणां न्याय्यः । अन्य' । ९ क. ग. घ. छ. ञ. सामस्त्येऽसर्वा' । १० ख. 'कं च' । ११ क. ग. घ. छ. ञ. शास्त्रेऽर्थे ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

संप्रति धर्मप्रमाणान्याह—

श्रुतिस्मृतिसदाचाराः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥
सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुत्यादिकं प्रत्येकं धर्ममूलं धर्मनिश्चयस्य कारणम् । पुराणन्यायेत्यत्र श्रुतिस्मृत्योः सामान्यतो धर्ममूलत्वमुक्तम् । अत्र तु निवार्य तन्मूलत्वमुच्यते । अर्थादन्येषां विद्यास्थानानां विद्यानुरोहकत्वम् । स्मृतेर्न व्याकरणादिवद्वेदानुरोहकत्वं, किं तु तद[3]नुमापकत्वामिति पृथगुक्तिः । आचारादेः पुनरत्रैव धर्ममूलत्वोक्तिरिति न पुनरुक्तता । श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मतो वेदमूलं शास्त्रं, सदाचारः शिष्टाचारः । स्वस्य स्वकीयस्याऽऽत्मनो मनसः प्रियं तुष्टिकरम् । आत्मशब्देनात्र मनो लक्ष्यते । प्रियशब्देन तुष्टिः । तेन मनस्तुष्टिरत्र चिकीर्षोपरमो निर्दिश्यते । समीचीनः शास्त्रार्थविषयोऽनेनेदं साधयामीति मनःकर्म संकल्पः । तज्जः कामो धर्मचिकीर्षा । एतत्सर्वं धर्मनिश्चये मूलं, कारणमित्यर्थः । धर्मेण तन्निश्चयो लक्ष्यते । तत्राग्निहोत्रादेर्निश्चयमूलं श्रुतिः, वर्णाश्रमधर्मादेः स्मृ[5]तिः, होलाकादेः सदाचारः, यत्कर्म मनसस्तुष्टिपरिच्छिन्नतया विधीयते तस्य मनस्तुष्टिः । यथा—

" यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् " इति ॥

कालविशेषे संकल्पजः कामः, यथा—" यदैवैनं श्रद्धयोपनये[6]त्तदेवाऽऽदधीत " इति[7] । अथवा " श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव " इति ।

व्यासः—" धर्मशुद्धिमभीप्सद्भिर्न वेदादन्यदिष्यते ।
धर्मस्य कारणं शुद्धं मिश्रमन्यत्प्रकीर्तितम् " ॥

शुद्धिरसंकीर्णता । धर्मस्य धर्मनिश्चयस्येत्यर्थः । शुद्धमदुष्टम् । मिश्रं संभावितदोषम् ।

" अतः स परमो धर्मो यो वेदादधिगम्यते ।
अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्मृतः ॥
वेदार्थवित्तमैः कर्म यत्स्मृतं मुनिभिः पुरा ।
तद्यत्नेन समातिष्ठेत्तन्निषिद्धं तु वर्जयेत् ॥
ते हि वेदार्थतत्त्वज्ञा लोकानां हितकाम्यया ।
प्रदिष्टवन्तो यं धर्मं तं धर्मं न विचारयेत् ॥

---

१ क. अन्यत्र निवार्य । २ ख. °नां वेदानु° । ३ ख. °नुगमक° । ४ क.ग.छ.ज. °रादेर्धर्म° । ५ घ. °तिर्होलाका° । ६ ख. °येद्याऽऽधी° । ७ ख. ग. °ति । यथा वा । ८ क. °वन्तं यं ।

वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि ।
ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्का शङ्का स्यान्मनीषिणाम् ॥
एतेभ्योऽपि यदन्यत्स्यात्किंचिद्धर्माभिधायकम् ।
तद्दूरतरतो विद्धि मोहस्तस्याऽऽश्र[1]यो मतः " ॥

न विचारयेत् , नाप्रमाणतया शङ्केत । एतेभ्यो धर्मशास्त्रादिभ्यो यदन्यस्पौरुषेयं तद्धेयम् । ननु च शैवपाशुपत[2]पाञ्चरात्रशास्त्राद्य[3]पौरुषेयमेव, ततश्च तर्द[4]नुष्ठानाचरणेऽभ्युदय एव न दोषः कश्चित् , तस्य निःश्रेयसं[5]हेतुत्वात् । मैवम्—

" आचम्य च पुरा ब्राह्मीं भजेत्संध्यां द्विराश्रमी ।
इतरस्तु विरक्तात्मा लौकिकार्थपराङ्मुखः ॥
ब्राह्मीं कुर्यान्न वा कुर्याच्छैवीमेव नियोगतः ।
अन्तः[6] शैवं बहिः कौलं लोकाचारे तु वैदिकम् ॥
सारमादाय तिष्ठेत्तु नारिकेलफलं यथा "

इति स्वायंभुवादिवचनेनानवक्रृप्तलोकानुरञ्जनापादकत्वेन प्रतिपादितवैदिककर्मवैफल्यदोषत्वात्सर्वात्मना श्रुतिस्मृतिविहितधर्मानुष्ठानैकपरमार्थांस्त्रैविद्यवृद्धान्प्रति शैवाद्याम्नायस्यानुष्ठाने निःश्रेयसनिमित्तत्वासिद्धेः । नापि तेषां शैवादिशास्त्राननुष्ठाने काचित्क्षतिः । " यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् "

" अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा "

इति श्रुतिस्मृत्युक्तैर्हि तेषामाश्रमकर्मभिः प्रयोजनं नान्यैः । श्रुतिस्मृत्यर्थातिक्रमे प्रत्यवायापत्तेः । तथा च श्रुतिः—" वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते " ।

स्मृतिरपि—" अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः का[7]मकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् " इति ॥

न चाननुष्ठानमात्रेणैवार्थसि[8]द्धं दूषणमिति वाच्यम् ।

" द्रुतेन त्रपुणा पू[9]र्णवक्त्रास्तिष्ठन्ति दुःखिताः ।
द्वेष्टा[10]रः शिवशास्त्राणां ये च वेदविदूषकाः ॥

---

१ क. °श्रमो म° । २ क. घ. °तपञ्च° । ३ क. ग. घ. °स्त्रादि पौ° । ४ ख. °दर्थानु° । ५ ख. °सनिमित्तत्वा° । ६ ख. °न्तः कौलं बहिः शैवं लो° । ७ क. कारकामतः । ८ घ. °सिद्धिदू° । ९ ख. °पूर्णा व° । १० घ. °रः सर्वशा° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

सांख्यं योगः[1] पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विचारयेत् ”

इति अदूष्यत्वेन[2] हेत्वविचारणीयत्वेन[3] च देवीपुराणयोगयाज्ञवल्क्ययोर[4]×दूष्यत्वेन तस्य स्मरणात् । न चैतावता तदनुष्ठाने न दोषः कश्चिदिति वाच्यम्[5] । “यावद्वचनं वाचनिकम्[6] ” इति न्यायेन न्यूनस्याधिकस्य वा परिग्रहस्य स्वोत्प्रेक्षामात्रेण कर्तुमनर्हत्वात् । सकलादूष्यागमानुष्ठानस्य च कर्तुमशक्यत्वात् ।

“ दीक्षितस्य च वेदोक्तं श्राद्धकर्मा[7]तिगर्हितम् ।
इत्येवं वैदिकश्राद्धक्रिया नादीक्षितैरपि ॥
दीक्षितान्प्रति कर्तव्या द्वयोर्निरयदायिनी ”

इत्यादिना शैवशास्त्रप्रतिपन्नस्य वैदिककर्मकरणेन[8] नरकदानादिदोषप्राप्तेः ।

“ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो[9] भयावहः ”

इत्यादिना भारतादौ विकलस्यापि स्वानुष्ठानस्योत्कर्षदर्शने सत्यपि सकला[10]दूष्यागमानुष्ठानस्य च परस्परविरुद्धार्थत्वे ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यभावाच्च[11] । तथा च शैवाः—प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं[12] निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति भेदेश्वरवादिनः । सांख्याः—निरीश्वरवा[13]दिनः । योगाः[14] पातञ्जलास्तु—जगतामकर्ता क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः सर्वशास्त्रवेत्तृत्वात्सर्वज्ञः पुरुषविशेष ईश्वर इति सेश्वराः[15] । पाञ्चरात्राः पुनः—शान्तोदितविवृत्ता[16]व्यपदेश्याभिन्नतया चातुरात्म्येनावस्थितः परमा प्रकृतिर्भगवान्वासुदेव इत्यद्वैतभावेनेश्वरं मन्यन्ते । पाशुपताः पुनः—कार्यकारणयोगविधिदुःखा[17]न्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोचनार्थ[18]मुद्दिष्टा इति भेदेश्वरवादमेवाङ्गी कुर्वन्ति । तदेवमनवस्थितत्वात्सर्वागमज्ञानस्य सर्वस्वीकारे संशयानिवृत्तेर्ज्ञानलाभो दुर्घट एव । वैकल्पिकाङ्गीकारे चोन्मत्ततुल्यता प्रसज्येत । ननु यथा शैवाद्याम्नाय[19]स्यैवादूष्यत्वमात्रेण प्रामाण्यम् , तथैवादूष्यत्वस्मरणा-

---

× अदूष्यत्वेनेत्येकवारमाधिकामिति भाति ।

---

१ क. ग. °गः पञ्च° । २ ग. घ. अदुष्टत्वे° । ३ घ. हेतुबालिवि° । ४ ख. °णया° । ५ ग. वाच्यः । ६ क. °निकं चेति । ७ घ. °र्मादि ग° । ८ ख. °णे नर° । ९ ग. °र्मो भयावह इ° । १० ग. घ. °कलदू° । ११ ख. °भावश्च । त° । १२ क. ग. घ. छ. ज. °वलनिमित्तमात्रमी° । १३ ख. °श्वराः । यो° । १४ क. ख. ग. योगास्तु । १५ क. ख. °राः । पञ्च° । १६ क. ग. °वृत्ताव्य° । १७ ख. ग. °खान्ताः प° । १८ ख. °मोक्षायोपदिष्टा । १९ क. घ. °यस्यादूषत्व° ।

विशेषाद्वेदस्यापीति। सत्यं, " द्रुतेन त्रपुणा " इत्यादिना वेदस्य शैवाद्यागमसदृशमेवादूष्यत्वमात्रेण प्रामाण्यम्।

" पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।
अतर्क्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः "

इत्यादिना मन्वादिभिरैहिकामुष्मिकार्थप्रकृष्टसाधकत्वं तु वेदस्योक्तं, न शैवादिशास्त्रस्य। प्रत्युत—

" ये वेदमार्गनिर्मुक्तास्तेषां मोहार्थमेव च।
सिद्धान्तसंज्ञकं पूर्वं मया शास्त्रं प्रदर्शितम्॥
पशुर्योऽपशुभावस्थः स यदा पतितो भवेत्।
तदा पाशुपतं शास्त्रं ज्ञायते विश्वमोहकम्॥
मयैव मोहितास्ते हि भविष्यन्तो जना द्विज।
लौल्यार्थिनस्तु शास्त्राणि करिष्यन्ति कलौ नराः॥
निःश्वाससंहिता या हि लक्षमात्रं प्रमाणतः।
सैव पाशुपतो योगो भेदाः पाशुपतास्ततः॥
एतया वेदमार्गादेर्यदन्यदिह जायते।
तत्क्षुद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम् "

इत्यादिनाऽगस्त्यं प्रति रुद्रवचनेन वराहपुराणे तस्य विमोहकत्वेन विप्रलम्भकत्वमेव प्रतिपादितम्। सर्वजनविमोहकत्वाद्विप्रलम्भकमेव शैवादीति।

भूयश्च तत्रैव श्रीरुद्रं प्रति जनार्दनवाक्यम्—

" एष मोहं सृजाम्याशु यो जनं मोहयिष्यति।
त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय॥
अल्पायासं दर्शयित्वा फलं दीर्घं प्रदर्शय।
कुहकाश्चेन्द्रजालानि विरुद्धाचरणानि च॥
दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहयाऽऽशु महेश्वर " इति॥

अत एव च मनुः—

" उत्पद्यन्ते व्ययन्ते च यान्यतो यानि कानिचित्।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च " इति॥

अत एव च शैवादिशास्त्रोक्तस्याप्रामाण्यमाचारस्याऽऽहाऽऽपस्तम्बः—

---

१ क. °मुष्मिका°। २ क. °स्योक्ते°। न। ३ क. ग. घ. °दयास्तानि°। ४ क. °द्धार्थसं°। ५ ख. °र्गादि यद°। ६ ख. °य। स्वल्पायासान्दर्श°। ७ क. वियन्ते। ख. व्ययन्ते। ८ घ. °तोऽन्यानि का°।

"वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा। तत्र यानि श्रूयन्ते व्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपात्नी-संबन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्याणीति । तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते " इति ।

ननु च—" अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन हि ।
आचारेण प्रवर्तन्ते ते मां प्राप्स्यन्ति मानवाः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।
शूद्रादीनां न तच्छ्रोत्रपदवीमुपयास्यति "

इत्यादिना वराहपुराणे भगवद्वाक्येन पाञ्चरात्रस्य वेदप्रतिनिधित्वेन स्मरणाद्वेदेनाविशेषः पाञ्चरात्रस्य । सत्यमविशेषः । किं तु विषयविशेषाद्विशेषः । तथा हि—अस्य वाक्यस्य कुतश्चिद्दैवयोगादकृतप्रायश्चित्तव्रात्यविषयत्वाद विप्लुतब्राह्मणाद्यनाश्रयत्वम्, एवं हि सत्यत्रालाभपदमुपपत्तिमत्स्यात् । तादृशानां व्रात्यानां वेदपरिप्राप्तेरभावात् । तथा च मानवम्—

" नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह " इति ॥

एवं च पाञ्चरात्रे द्विजात्यधिकारोऽपि विचालित एव स्यात् । तस्माद्विधिवशादकृतप्रायश्चित्तव्रात्यविषयत्वादस्य वाक्यस्यास्ति विशेषो वेदपञ्चरात्रयोः ।

अत एव च योगयाज्ञवल्क्ये पञ्चरात्रस्य पाशुपतादिसमानं सिद्धान्तत्वेनाभिधानं वेदबाह्यत्वमतीतिकृदेव—

" एकमेव तु विज्ञेयं प्रणवं योगसाधनम् ।
गृहीतसप्तसिद्धान्तैरन्यैर्ब्रह्मविदैस्तथा ॥
हैरण्यगर्भैः कपिलैरपान्तरतमैस्तथा ।
सानत्कुमारैर्ब्रह्मिष्ठैस्तथा पाशुपतैरपि ॥
पाञ्चरात्रैरपीत्येतैः सिद्धान्तैश्चैव सप्तभिः " इति ॥

एवं हि पञ्चरात्रस्यार्थैष्यत्वेनैव प्रामाण्यं नानुष्ठेयत्वेनेति । ननु च यथैव नियतान्कांश्चिदधिकृत्य वेदादिशास्त्रं प्रवृत्तं, तथैव जातिमतः शैवादीन्प्रति शैवादिशास्त्रमस्तु । न ।

---

१ क. ग. घ. 'ब्रमध्याज्य' । २ ख. 'चारः प्र' । ३ ख. 'णां पाञ्च' । ४ क. ग. घ. प्रपत्स्यन्ते । ५ क. ग. 'श्रयात् । एवं । ६ क. ग. घ. 'त्यत्र' । ७ क. ग. घ. 'दृप्रा' । ८ ख. 'रोऽप्यविचलि' । ९ ग. प्रमाणं । १० क. ग. घ. छ. 'र्भैः कापिलैर' । ११ ग. 'था । सन' । १२ ख. ग. घ. 'रैर्ब्राह्मि' । १३ क. घ. 'दृष्टत्वे' ।

" निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् "

इत्यादिना मन्वादिभिः[1] स्वशास्त्रेष्वधिकारस्य द्विजानामेव प्रदर्शितत्वाच्छैवादिशास्त्रे शैवब्राह्मणादीनाम् । अस्तु तर्हि शैवादिशास्त्रे शूद्रोऽधिकृतः । न । स्मृत्यादिशास्त्रेषु तथाऽनभ्युपगमात् । अपि च शैवो नाम जात्या न कश्चिदप्यस्ति यं प्रति शैवादिशास्त्रं स्यात् । अपि तु " तेन प्रोक्तम् " [पा० सू० ४-३-१०१] इत्यणि कृते शिवेन प्रोक्तं शास्त्रं शैवम् । पुनश्च शैवशब्दात् " तदधीते तद्वेद " [पा० सू० ४-२-५९] इत्युत्पन्नस्याणः " प्रोक्ताल्लुक् " [पा० सू० ४-२-६४] इति लुकि कृते शैवं वेत्त्यधीते वा शैवः । एवं पाशुपतादिः । यस्मादेवं स्वभावतो नियतान्कांश्चिदनाश्रित्यैव शैवादिशास्त्रं प्रवृत्तं तस्मात्तदाकाशचित्रमिव प्राप्तम् । तथा च सत्यनुष्ठाने तद्धेयमेव । न चादूष्यागमप्रसिद्धेरेवाऽऽश्रमिणां तदनुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । न ह्यदूष्यत्वमात्रेण तेषां श्रुतिवत्स्वार्थानुष्ठापकत्वसामर्थ्यम् ।

" या वेदबाह्याः श्रुतयो याश्च काश्चित्कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोभूता हि ताः स्मृताः "

इत्यादिना मन्वादिभिस्तदनुष्ठानस्यामुत्र वैफल्यापादकत्वादिना निषिद्धत्वात् । ततश्च देवपूजादौ नरसिंहपुराणादिप्रसिद्धैवेतिकर्तव्यता ग्राह्या नान्या । एवं दीक्षायामप्यवगन्तव्यम् । न हि पुराणप्रसिद्धायां दीक्षायां जातिशोधनमस्ति । शैवाद्यागमेषु तु—

" प्रथमं स्थावरी जातिस्ततः सारीसृपी मता ।
पक्षिजातिस्तृतीया तु चतुर्थी मृगजातिका ॥
पञ्चमी पशुजातिस्तु षष्ठी चैवान्त्यजा स्मृता ।
सप्तमी शूद्रजातिस्तु वैश्यजातिस्तथाऽष्टमी ॥
नवमी क्षत्रजातिस्तु दशमी विप्रसंज्ञिता ।
एतास्तु जातयः शोध्या जातीशेन शिवेन वा "

इत्यादिना तच्छोधनदर्शनाच्छ्रौतकर्मानधिकारित्वप्रसक्तिः । " ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत " " राजा राजसूयेन यजेत " " वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत " इत्यादिना जातिमन्तमेव प्रकृत्य वैदिकं कर्म प्रवृत्तम् । तत्कथं जातिनिवृत्तौ स्यात् ।

---

१ क. ग. घ. 'दिभिर्मन्वा' । २ क. ग. घ. 'त्वात् । अ' । ३ ख. 'श्रमवतां त' । ४ क. ग. घ. 'लाः प्रेत्य तमो' । ५ क. घ. 'व्यतां प्रा' । ६ क. ग. घ. 'वरी जा' । ७ ख. 'कारप्र' ।

एवं प्रतिष्ठायामपि पुराणाद्युक्[1]तैवेतिकर्[2]तव्य[3]ता ग्राह्या नान्या । तेषामेव व्यामिश्रधर्मप्रमाणत्वेन भविष्यत्पुराणे परिज्ञातत्वात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणम्—

“ अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
कार्ष्णश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मराजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥
जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ” इति ॥

[4]तत्रापि “ मद्यवर्जं सु[5]रां भूप निनयेत् ” इत्यादि स्मृतं कलियुगादन्यत्र मन्तव्यम् ,

“ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।
सगोत्राद्वा सपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ”

इत्यादिना मद्यादेर्ब्रह्मपुराणादौ सामान्यतो वर्ज्यत्वेनाभिहितत्वात् । एतेन चण्डिकाद्युपहा[6]रा[7] व्याख्याताः ।

यदप्यञ्जनविधौ कालिकापुराणे—

“ कपालसंपुटे कृत्वा महातैल[8]घृते तथा ।
चन्द्रसूर्योपरागे च कज्जलं *गृह्य बुद्धिमान् ॥
अञ्जयेदक्षिणी तेन वशी कुर्यात्पुरन्दरम् ”

इत्यादि [9]तत्,

“ अथ श[10]त्रुं मारयितुकामः श्मशानकाष्ठैरग्निं प्रज्वाल्य विषरुधिरमिश्रमाहुति-सहस्रं जुहुयात्सद्यः श[11]त्रुं मारयति ”

इतिवत् “ श्येनेनाभिचरन्यजेत” इतिवद्वाऽधर्म एव । हिंसादिवद्वशीकरणादेरपि तत्र तत्र निषिद्धत्वात् ।

तथा च—“ हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ”

इति मनुना वशीकरणमुपपातकमध्ये परिगणितम् ।

---

* ल्यबार्थः ।

---

१ क. ग. घ. °राणोक्तै° ’ २ क. °णेऽपि संख्यात्वात् । ३ ग. घ. °रिसंख्यत्वा° । ४ क. तथाऽपि । म. घ. तथा म° । ५ घ. सुरारूपं नि° । ६ क. °रां रूप । ७ क. °हारो व्याख्यातः । य° । ८ ग. °तेन वा । च° । ९ क. तथा च । श° । १० ख. शक्रं । ११ ख. शक्रं ।

यदपि देवीपुराणे—

" वामदक्षिणवेत्ता यो मातृवेदार्थपारगः ।
स भवेत्स्थापकः श्रेष्ठो देवीनां मातरा(तृका)सु च ॥
पाञ्चरात्रार्थकुशलो मातृतन्त्रविशारदः ।
विष्णोर्गृही[१] सदा शस्तो ब्रह्मचारी च शान्तिदः ॥
शिवशासनवेत्ता यो ब्रह्मातृगणार्थवित् ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा स्थापकः कीर्तितः शिवे ॥
सौरार्थवेदकः सूर्ये स्थापकः पूजकः शुभः "

इति, एतदपि न बाह्यागमानुष्ठानलिङ्गम्[२] । तदनुष्ठानस्य च मत्स्यपुराणे निषिद्धत्वात् । तथा च मत्स्यपुराणम्[३]—

" स्थापकस्य समासेन लक्षणं शृणुत द्विजाः ।
सर्वावयवसंपन्नो वेदमन्त्रविशारदः ॥
पुराणवेत्ता धर्मज्ञो दम्भलोभविवर्जितः ।
कृष्णसारचरे[४] देशे य उत्पन्नः शुभाकृतिः ॥
शौचाचारपरो नित्यं पाषा(ष)ण्डकुलनिःस्पृहः ।
समः शत्रौ च मित्रे च ब्रह्मोपेन्द्रहरप्रियः ॥
ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
आचार्यस्तु भवेन्नित्यं सर्वदोषविवर्जितः ॥
मूर्तिपास्तद्विधाश्चैव[५] कुलीना ऋजवस्तथा " इति ॥

यथा च[६] पाञ्चरात्रसंहितायाम्—

" चतुर्दश विद्यास्थानानि वेदितव्यानि[७] भवन्ति, तद्यथा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषामयनं छन्दोविचितिरित्यत्राप्यनधिकारः[८] किं तु भवत्येवाधिकारः "

इति त्रय्यादिज्ञानमेवोपादेयं, तथाऽत्रापि वामदक्षिणोक्तायादिज्ञानमात्रमेवोपादेयम्[९] । तथा च योगयाज्ञवल्क्यः—

" आत्मज्ञाननिमित्तं हि सिद्धान्तानि* विचिन्तयेत् ।
केवलानि× यदाऽधीते वेदबाह्यो भवेद्द्विजः " ॥

---

* " न्तान्हि " इति युक्तं भाति । + " लान्हि " इति युक्तं भाति ।

---

१ क. विष्णुगृही । २ क. ग. °ङ्गनम् । त° । ३ ग. °राणे । स्था° । ४ क. ग. घ. °ष्णसार° । ५ ग. °द्विदश्चै° । ६ क. ग. च पञ्च° । ७ क. ग. घ. °नि त° । ८ क. ग. घ. °विधिभिरि° । ९ ख. °णादि° ।

केवलाध्ययनं स्वधर्मपरित्यागेन परधर्म[1]सेवनम् । तादृशस्यानुष्ठानस्य

> " स्वधर्मं यः समुत्सृज्य परधर्मरुचि[2]र्भवेत् ।
> चकोरनयने चौरः स शूद्रश्चन्द्रसंनिभे "

इत्यादिना स्कन्दपुराणादौ निन्दितत्वात् । वामदक्षिणादिज्ञानं च स्वशास्त्रापेक्षितस्य तच्छास्त्रोक्तस्याविरुद्धस्याङ्गस्य कस्यचित्स्वीका[3]रार्थं,

तथाऽऽह मनुः—

> " सापेक्षत्वेऽप्यपेक्षैव मानं यावदपे[4]क्षते ।
> तावदेवान्यतः कार्यमन्यत्नैवानवस्थितेः " ॥

विरुद्धस्य तु त्याग एवेति । अत एव च धर्मसंकरप[5]रिहाराभिप्रायेण राजधर्मेषु महाभारतम्—

> " चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।
> धर्मसंकररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः " इति[6] ॥

न[7] च वाच्यम्—स्व[8]धर्मप्रतिष्ठादितन्त्रोपस्कारकर्तुः स्थापकादेर्वामदक्षिणा[9]म्नायज्ञानं तदु[10]क्तदीक्षाग्रहणपूर्वकमेव । स्मृत्यादिशास्त्रे तथाऽनङ्गीकारात् । [* वामदक्षिणादिशास्त्रं (स्वस्य) च यथोक्तं स्थापकत्वादिप्रतिनियामकत्वासिद्धेः] वामदक्षिणादिशास्त्रस्य तद्विवरणदर्शनादिपूर्वं स्वात्मना निरीक्षणेनानेकवि[11]द्यास्थानोप[12]स्कारोपस्कृतमतित्वादस्य निःशेषावबो[13]धेन हेलामात्रेण स्वप्रतिष्ठातन्त्राद्यु[14]पस्कारमात्रनिर्वहणाच्च ।

यदपि भारतादौ दक्षं प्रतीश्वरवाक्यम्—

> " भूयश्च ते वरं दद्मि ख्यातं गृह्णीष्व सुव्रत ।
> प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु ॥
> वेदात्षडङ्गादुद्धृत्य सांख्याद्योगांश्च[15] शक्तितः ।
> तपः सुतप्तं विपुलं[16] दुश्चरं देवदानवैः ॥
> अपूर्वं सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययम् ।
> अर्थैर्दशार्धैः संयुक्तं गूढमप्राज्ञनि[17]न्दितम् ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

---

१ क. ग. घ. 'धर्मासे' । २ क. ग. घ. निर्भित' । ३ ख. 'कारश्चाऽऽहुः । सा' । ४ ख. 'पेक्ष्यते । ५ ख. 'रिहरणाभि' । ६ ग. घ. 'ति च न वा' । ७ क. नवा । ८ ख. स्वप्र' । ९ क. ग. घ. 'णाद्याम्ना' १० ग. 'दुक्तं । नदी' ११ ख. 'विद्योपस्थानोपस्कारमा' । १२ क. 'पस्करो' १३ ग. 'बोधने हे' । १४ क. ग. 'पस्कर' । १५ ख. 'श्च युक्ति' । १६ ख. विमलं । १७ ग. 'निर्भित' ।

वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम्[1] ।
शतान्तैरध्यवसितै[2]र्मन्याश्रममिदं स्मृतम् ॥
मया पाशुपतं पूर्वं योगमुत्पादितं पुरा ।
अस्य चीर्णस्य सम्यग्यत्फलं भवति पुष्कलम् ॥
तच्चास्तु ते महाभाग त्यज्यतां मानसो ज्वरः ”

इति, तच्चाऽऽश्रमिणां पाशुपतशास्त्रानुष्ठापकत्वे लिङ्गं तत्फलसाम्यमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । सन्ति हि पाशुपताद्यागमेषु “ अग्निष्टोमफलं लभेत् ” इत्येवमादीनि वाक्यानि । न चैतावता तेषां तदधिकारः सिध्यति । नापि—

“ तदेतद्व्रतं भस्मनाऽङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ”

इति अथर्वशिरउपनिषत्पाशुपतशास्त्रार्थानुष्ठापकत्वे लिङ्गं, भस्मनाऽङ्गसंस्पर्शमात्रस्य नियमस्यात्र श्रवणात् । न च स्मृतौ पाशुपतादिस्पर्शे सचैलस्नानश्रवणात्तच्छास्त्रस्य दूष्यत्वमाश्रमिणामभिप्रेतमित्याशङ्कनीयम् । कृते सोमयागादावनेकमन्त्रसंस्कृतेष्टकाचित्यसंस्पर्शनेऽपि स्नानदर्शनात् । न च चित्यस्य किं दुष्टत्वादुत रुद्रनिर्माल्यवदभ्यर्हितत्वादस्पृश्यत्वमित्येतावतीं विचारपदवीमवगाहितुं शास्त्रैकगोचरेऽर्थेऽस्मादृशां मतिः क्रमत इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा—

“ चातुर्वेदोऽपि यो विप्रो दीक्षितो न शिवाध्वरे ।
स तु शूद्रः प्रमन्तव्यो न देयं तस्य शासनम् ”

इत्यादिना शैवादयो दीक्षाविहीनानां त्रैविद्यवृद्धानामवरवर्णवद्विजुगुप्सां कुर्वन्ति, तथा—

“ कापालिकाः पाशुपताः शैवाश्च सह कारुकैः ।
दृष्टाश्चेद्रविमीक्षेत स्पृष्टाश्चेत्स्नानमाचरेत् ”

इति स्मृत्यन्तरदर्शनादन्त्यावसायिवद्दर्शनस्पर्शनयोर्दुष्टाः शैवादिशास्त्रप्रतिपन्नाः शैवादयस्त्रैविद्यवृद्धैर्मन्यन्ते । एतदेवोपपन्नम् । शास्त्रं हि तथा । तस्मात्पुराणादियुक्तिपर्यालोचनेनैवानुष्ठानमादर्तव्यम् । न च क्वचित्कचि-

१ क. ग. °म् । गता° । घ. °म् । गतान्तरैर्विवसितमन्याश्र° । २ ग. °सितं; सत्याश्र° । ३ क. °मत्याश्र° । ४ क. ग. घ. °लभा° । ५ ख. °वेशर° । ६ घ. दूषत्व° । ७ क.° प्रेत्यमि° ८ क. °दत्यर्हि° । ग. °दन्यर्चित° । घ. °दत्यर्हत° । ९ ख. °था चतु° । १० क. °वर्णवर्णव° । ११ ख. स्पृष्टश्चे° । १२ क. ग. घ. °दयः शैवादिशास्त्रैर्विद्यावृ° । १३ क. ग. घ. न तु क्वचित्क्वचिद्बाह्यागमानुष्ठानये° ।

द्बाह्यागमानुष्ठेयसामान्येन बाह्यागमैरेकार्थत्वमाशङ्कनीयम् । यत्रापि बाह्यागमानुष्ठेयसादृश्यमिव—

" अरूपामनुरूपां वा सुभगां दुर्भगां तथा[1] ।
सतीं वा असतीं वाऽपि अङ्गनां न जुगुप्सयेत् "

इत्यादि, तत्रापि देवीपुराणाद्युक्तदृशा दीक्षितस्यैवैते नियमा इत्यनुसंधेयम् । तस्माददूष्यत्वेनैव शैवादि प्रमाणमनुष्ठेयत्वे त्वङ्गत्वेन केनचित्कचिदंशेनाऽऽदेयं साकल्येन नानुष्ठेयमिति स्थितम् । तत्रापि यत्पौरुषेयं[2] न केवलमननुष्ठेयं तद्यावदप्रमाणमपीति हेयमपीति[3] सिद्धम् ॥

अत एवाऽऽहुराचार्याः—

" अनुष्ठेयं न भवति यच्छास्त्रं पुरुषैः कृतम् ।
तदप्रमाणं विज्ञेयं पुंबुद्धिप्रभवं हि तत् " ॥

अलमतिप्रसङ्गेन ।

सदाचारः शिष्टाचार इत्युक्तम् । तत्र हि शिष्टस्वरूपमाह बौधायनः—

" शिष्टाः खलु विगतमत्सरा[4] निरहंकाराः कुम्भीधान्याः ।
अलोलुपा दम्भलोभमोहकोपविवर्जिताः[5] ।
धर्मेणाधिगतो यैश्च वेदः सपरिबृंहणः ॥
शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः " इति ॥

कुम्भीधान्या इति वृत्तिसंकोचोपलक्षणपरम् ।

" इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ "

इति मनुवचनादितिहासपुराणादि[6] वेदस्य परिबृंहणानि, अविनाभावाच्च व्याकरणादीनि । तदनुमानज्ञाः स्मृतिज्ञाः । स्मृतिर्हि तस्य वेदस्यानुमानं लिङ्गम् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः श्रुतिः प्रत्यक्षहेतुर्येषां संमतस्ते तथोक्ताः । स्मृतिवचनमाचारश्च प्रत्यक्षगामित्वात्प्रत्यक्षम्[7] । ब्रह्मावर्तादिषु बाहुल्येन वेदमूल आचार इति मत्वा मनुराह—

" यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यात्समागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते "

इति, न तु ब्रह्मावर्त[10] एव[11] सदाचार इति मत्वा[8] । तथा[9] सति लोभादिमू-

१ क. ग. घ. यथा । २ क. ग. घ. °यं केवलमनुष्ठेयैत° । ३ क. ग. घ. °यमेवेति । ४ क. घ. °तमात्मना नि° । ५ ख. °म्भदर्पलो° । ६ ग. °णानि वे° । ७ ख. ग. °क्षगम्यत्वा° । ८ क. ग. घ. °त्वा । यस्मिंस्तथा । ९ ग. °था सन्निह लो° । १० क. °दिषु मू° । ११ ख. °मूलेऽपि ।

कोऽपि ब्रह्मावर्ताचारो धर्मे प्रमाणं स्यात् । वेदमूलकोऽपि च देशान्तरवर्ती न स्यात् । वासिष्ठोऽपि—

" आर्यावर्ते प्रागादर्शात्पर्वतात्प्रत्यक्कालकाद्वनादुदक्पारियात्राद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण विन्ध्यं[1] ये धर्मा य आचारास्ते सर्वे प्रत्येतव्याः । न त्वन्ये प्रतिलोम[2]धर्माणः " इत्याह ।

अत्रापि सर्वशब्दो बाहुल्याभिप्रायेण । न त्वन्ये प्रतिलोमेति, अत्रापि देशान्तरीयाः[3] सर्वे धर्मा आचाराश्च न प्रत्येतव्याः । यतस्तेषु बाहुल्येन लोभादिपूर्वका आचाराः, केचिदेव श्रुतिपूर्वका इति तस्यार्थेऽनुसंधेयाः[4] । अन्यथा देशान्तरावर्त्यसंभवाल्लोभादिमूल आचारो निर्मूलः स्यात् ।

मनुः—" श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधं[6] तु कर्तव्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा " ॥

वसिष्ठः—" श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम् " इति ॥७॥

ननु यदि श्रुतिस्मृत्योर्धर्म एव प्रामाण्यं कथं तर्ह्यात्मज्ञानप्रधानयोः श्रुतिस्मृत्योर्धर्मप्रामाण्यनिर्वाह इति । न ह्यात्मज्ञानं धर्मः । अननुष्ठेयत्वात् । तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थावधारणतस्तज्ज्ञायते, न तु वाक्यार्थमवधार्य यागादिवदनुष्ठीयत इत्याशङ्क्याऽऽह—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ॥
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादिधर्माणामितिकर्तव्यतात्मनां संबन्धी परमः प्रधानभूतोऽयं धर्मो यद्योगेन समाधिनाऽऽत्मदर्शनं नाम । आत्मशब्दोऽयं परमात्मनि वर्तते न जीवात्मनि, तस्येज्यादिकमन्तरेण समाधिं विनैव च प्राप्तत्वात् । " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः " इति तत्रोत्पत्तिविधिः । " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " इत्यधिकारविधिः । अत्र हि परशब्देन परमात्माऽभिधीयते । तदाप्तिश्च तदात्मनैव क्षेत्रज्ञस्यावस्थानम् । तत्र ब्रह्मविदितिपदोपात्ता ब्रह्मविद्या करणं " विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " इत्यत्र यज्ञेनेत्यादिश्रुतिः सकलनित्यनैमित्तिकवर्णाश्रमधर्मोपलक्षणार्थम् । अत एव विष्णुपुराणम्—

---

१ क. °न्ध्यं यावद्धर्मास्त आचारस्ते । ग. घ. °न्ध्यं यावद्धर्मा आचारस्ते २ । ख. °मकध° । ग. °मजध° । ३ क. ग. घ. °रीयः स° । ४ ख. °संदेयाः । ५ ग. °न्तरवर्त्य° । घ. °न्तरवृत्त्यसं । ६ क. ग. घ. °रोधे तु । ७ घ. °यधर्म° । ८ ग. घ. अध्वरे । ९ ख. °न " इत्यादि °तत्र ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

" आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ।

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः[2] ॥

तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने " ।

तथा च वसिष्ठः—

" यथाऽन्नं मधुसंपृक्तं मधु चा[3]प्यन्नसंयुतम् ।

एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं हि तत् "

इति, एवमादि मत्वोक्तवान्–'इज्याचारदमाहिंसा' इति। रागप्राप्तं कर्माऽऽश्रित्य शास्त्रेण पुरुषाभ्युदयाय विधीयमानोऽर्थ आचारः। यथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत तूष्णीम् " इत्यादि। मनसो दमनं दमः । रागप्राप्तहिंसानिवृत्तिरहिंसा । स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिर्दानम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । कर्मशब्दः काम्यव्यतिरिक्तानामन्येषामपि चोदितकर्मणां परिग्रहार्थः ॥ ८ ॥

यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनं, न च तद्वाक्यार्थावधारणादेव सिध्यति । किं तु श्रवणमनननिदिध्यासनेभ्य इति कर्माधिकारिणो विदुषोऽपि कुतश्चित्कारणाद्धर्मसंशये पर्षदधीनो निर्णय इति तां तावदाह—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ॥

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः॥ ९ ॥

(इत्युपोद्घातः ।)

वेदः प्रसिद्धः । धर्मो धर्मशास्त्रम् । तदर्थज्ञाश्चत्वारो धर्मनिर्णयरूपका-[6]र्यकराः पर्षदित्युच्यते । ऋग्यजुःसामवेदास्त्रैविद्यम् । तेन चात्र तदध्येतारस्त्रयो ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते । सैषा त्र्यवरा पर्षदित्याह मनुः—

" ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।

अवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये " ॥

अथ वाऽध्यात्मविदां श्रेष्ठ एकोऽपि यमर्थं धर्मतया ब्रूते स एव धर्मः। आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्म[8]म् । बहूनां तद्विदां मध्ये सातिशयज्ञानोऽध्यात्मवित्तमः । परिषत्त्वं ब्राह्मणानामेवं प्राथमकल्पिकम् ।

यदाह मनुः—" अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

---

१ क. यत्नाः कर्तव्याः प° । २ ग. °तैर्वरैः । ३ क. चानेन सं° । ग. चान्नेन सं° । ४ क. °याश्च सं° । ५ क. ग. °प्राप्तिर्हिं° । ६ क. ग. घ. °र्यकाराः । ७ क. ग. घ. °त्मकम् । ८ ख. °तिरेकज्ञा° । ९ क. °व प्रथ° ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः " इति ।

अनाम्नातेषु वाक्यपाठादेवानिर्णीयमानेष्वित्यर्थः ।

आङ्गिराः—" चातुर्विद्यो वितर्की च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाऽऽश्रमिणो वृद्धाः पर्षदेषा दशावरा ॥
चतुर्णामपि वर्णानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।
यथाक्रमं विनोपाङ्गैश्चातुर्विद्यमिति स्मृतम् ॥
धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।
त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स वितर्की भवेद्द्विजः ॥
शब्दे छन्दसि कल्पे च शिक्षायां च सुनिष्ठितः ।
ज्योतिःशास्त्रे च कुशलः स निरुक्तेऽङ्गविद्भवेत् ॥
वेदविद्याव्रतस्नातः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ॥
ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं वृद्धा आश्रमिणस्त्रयः ।
वदेयुस्तस्य ते धर्मं ते मया परिकीर्तिताः " ॥

मनुस्तु—" त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाऽऽश्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दशावरा " इत्याह ॥

हेतुकोऽनुमानज्ञः । तर्कोऽस्यास्तीति तर्की । संशयकोटौ प्रामाणिकत्वारोपे कृते बाधकदर्शनाद्भवितव्यमत्र प्रमाणेनेति प्रत्ययस्तर्कः । स च वेदाविरोधी ग्राह्य इत्युक्तं तेनैव—

" आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः " इति ॥

आर्षं स्मृतिपुराणादि । उपदेशो वेदः । +तदविरोधिना वेदादि(वि)वर्जितेन तर्केण पूर्वोक्तस्वरूपेण । अनुसंधानमुपपादना । पूर्वे गृहस्थादयः । वृद्धा वृद्धत्वोपेता हि, दशावरेति, दशभ्यो न न्यूना ।

अङ्गिराः—" चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
ब्राह्मणाः समवायस्थाः पर्षदित्यभिधीयते ॥

+ तदविरोधिनेत्यारभ्य पूर्वोक्तस्वरूपेणेत्यन्तग्रन्थः ख. ग. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

१ ख. 'दतर्कित' । २ ख. 'र्णीतेष्वि' । ३ ख. स्मृति' । ४ क. ग. घ. 'निश्चित' । ५ क. 'केऽर्थवि' । ६ ख. ग. वृद्धत्वाद्वृद्धोपे' ।

अनाहिताग्नयो ये च केवलं वेदपारगाः ।
पञ्चैते वेदशास्त्रज्ञाः पर्षत्संज्ञा ह्युदाहृताः ॥
ये तु धर्मविदो विप्राः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्तैते परिकीर्तिताः ॥
एकविंशतिसंख्याकैः श्रुतिसन्न्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलैश्चैव पर्षत्त्वं तु प्रकल्पयेत् ॥
यतीनां सत्यतपसां ज्ञानविज्ञानचेतसाम् ।
शिरोव्रतेन स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥
ये तु पूर्वं मया प्रोक्ताः स्थिता यायावरे पथि ।
त्रयोऽपि परिषज्ज्ञेयाः सर्वपापापहारकाः ॥
एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
महापातकिशोध्येषु शतशो भूय एव च " इति ॥

यतिशास्त्रप्रसिद्धं शिरोव्रतम् । एकोऽपि परिषत्कार्यकर इत्यर्थः । यायावरो गृहस्थविशेषः । महापातकिनश्च ते शोध्याश्च महापातकिशोध्याः ॥ ९ ॥

धर्मान्वक्तुं तदधिकारिणो वर्णान्द्विजांश्चाऽऽह—

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः प्रत्येकं वर्णसंज्ञा भवन्ति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तु प्रत्येकं द्विजसंज्ञा ज्ञेयाः ॥

निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥१०॥

तेषां द्विजानां गर्भाधानाद्याः प्रेतकर्मपर्यन्ताः क्रिया मन्त्रैः कार्याः । शूद्रस्य तु यावदुक्तमुपनयनान्तसंस्कारानुवृत्तौ यमः—

" शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
न केन चित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः " ॥

सृष्ट्वाऽनुपनीतवान् । अतो नोपनेय इत्यर्थः । यच्छ्रुतिः—" गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत । त्रिष्टुभा राजन्यम् । जगत्या वैश्यम् । न केनचिच्छन्दसा शूद्रम् । असंस्कार्यो विज्ञायते । " असंस्कार्योऽनुपनेयः ।

ब्रह्मपुराणम्—" विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा" ।

---

१ ख. °र्षदं तु । २ क. °नवादिनाम् । ३ ग. घ. °तु । यत्ते पू° । ४ ग. घ. °र्यकार । ५ ङ. °कादिस्म° । ६ ख. °तोऽनुप° । ७ ग. °संस्कृतो वि° ।

मात्रशब्दान्मन्त्राणां व्यावृत्तिः पूर्वसंस्काराणां वा। *तदा च विकल्पः। विहितत्वादपि तेषाम्।

जातूकर्ण्यः—"इष्टापूर्तौ द्विजातीनां धर्मौ सामासिकौ मतौ।
अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मेण वैदिके" ॥

महाभारतम्—"एकाग्निकर्म[1] हवनं त्रेतायां यैश्च[2] हूयते।
अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः[3] पूर्तमित्यभिधीयते[4]" ॥

अन्नदानग्रहणमयज्ञाङ्गोपलक्षणम्।

तथा च जातूकर्ण्यः—"ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च।
द्वादश्यादौ च यद्दानं पूर्तमित्यभिधीयते" ॥ १० ॥

गर्भाधानादीन्संस्कारान्गृह्यविहितस्वरूपानपि कालविशेषसंबन्धितया सार्धश्लोकद्वयेनाधुना विधत्ते—

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात्पुरा[5] ॥
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

गर्भ आधीयतेऽनेन कर्मणेति गर्भाधानम्, तदृतौ कार्यमित्यन्यतः सिद्धम्। एवं प्राग्गर्भचलनात्पुंसः सवनं पुंसवनाख्यं कर्म। षष्ठेऽष्टमे वा गर्भमासे सीमन्तः सीमन्तोन्नयनम्। एत आगते जातकर्म। अहन्येकादशे नाम धेयमिति शेषः। एकादशादिसंख्या[6] जन्मनः। तस्य प्रकृतत्वात्। चतुर्थे मासि †निष्क्रमणम्, सूर्या[7]चन्द्रमसौ द्रष्टुं बहिः प्रसरणम्। षष्ठे मास्यन्नप्राशनम्। चूडा शिखा सा येषां कुले यस्मिन्वर्षे तथा यत्संख्या कार्यतया स्मर्यते तदनतिक्रमेण कर्तव्या, यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेदिति गृह्यप्रसिद्धा। एवं

* तथा च विकल्पः, विहितत्वादितरेषामिति पाठो युक्त इति भाति। † निष्क्रम इति पाठो भाति युक्तः।

१ क. °मैवहनं। २ ग. घ. यश्च हू°। ३ क. °रामाः पू°। ४ ख. पूर्तं मर्त्याः प्रचक्षते। ५ क. घ. °त्पुनः। ष°। ६ क. ग. °ख्या जनात्मनः। ७ क. ग. घ. सूर्यंच°।

स्कारेषु एनः पापं बीजगर्भोत्थं[1] शाम्यति । बीजं शुक्रशोणितम् । ठरान्तरस्थितो देहः । तेन जठरवासो लक्ष्यते । एनोऽत्राप्रायत्यं, मातुः ानादेरुत्पन्नमित्यर्थः । एतच्च चातुर्वर्ण्याभिप्रायं, न द्विजातिमात्र-यम् । तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यात् ।

देवलः—" चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः " ॥

अत एव मनुर्द्विजात्यभिप्रायेणोपनयनं विधायाऽऽह—
" गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौड[3]मौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते " ॥

एवमेनःशान्त्या प्रयुज्यमाना एते संस्काराः पुंसवनात्परे पित्रभावे पितृ-स्थानीयेन पितृव्यादिना कार्या इति सिद्धम् । अत्र गर्भाधानादिवद्दत्वादयः कालविशेषा अप्यनूद्यन्त इति शास्त्रविहितानां कालान्तराणां न निवर्तकाः किं तु तदुपलक्षकाः । तत्र शास्त्रान्तराणि विशेषाभिधायकानि लक्ष्यन्ते ।

तत्र हारीतः—" सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् " ॥

सीमन्तोन्नयने बैजवापगृह्यम्—
" आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् " ।
देवलः—" सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता " ।

अत एव पारस्करः—" अथ पुंसवनवत्सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे " इति । सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भेऽभिधत्ते । पुंसवनं तु प्रतिगर्भमावर्तेत । अथ पुंसवनान-वलोभनं, तत्राऽऽश्वलायनगृह्यम्—

" उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं च । यदि नोऽऽधीयात्[10]तृतीये गर्भे मासे तिष्येणोपोषितायाः स्वरूपवत्साया गोर्दधनि[11] द्वौ द्वौ माषौ यवं च दधिप्रसृतेन प्राशयेत् । किं पिबसि किं पिबसीति पृष्ट्वा पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् । एवं त्रीन्प्रसृतान् । अर्थास्य मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजिता-

१ क. घ. °भोक्तं शा° । २ क. ग. घ. °ह-गर्भै° । ३ क. °चौडीमौ° । ४ ख. °दा चन्द्र° । ५ ख. प्रथमग° । ६ घ.° वर्तते । अ° । ७ क.ख. ग. °नाव° । ८ क. ग. घ. °म्भनमनवलोभनं पुंसवनं च । ९ क. ग. घ. °नादीया° । १० ख. °बे गर्भमासि ति° । ११ क. ग. घ. °नि द्वौ मा° । १२ क. °थाऽऽस्ये म° । ग. घ. °थास्यै म° ।

मोषधिं[1] नस्तः करोति। प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां वै हेतुकप्राजापत्यस्य स्थालीपा हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत। यत्ते सुसीमे हृदये[2] हितमन्तः[3] प्रजापतं मन्येऽहमन्तर्विद्वांसमाह पौत्रमघं नियाम् " इति।

" अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानः " इत्यादि प्रजावान्मन्त्रः । " अग्निरै प्रथमः " इत्यादि जीवपुत्रा मन्त्राः।

" तृतीये मासि सीमन्तं तिष्ये वा श्रवणेन " इति[4] सांख्यायनम्।

जातकर्मणि ब्रह्मपुराणोक्तो विशेषः—

" देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम्।
आयान्ति यस्मात्तदहः पूज्यं पुण्यं च सर्वदा॥
तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां तुरगं रथम्।
छत्रं छागं च माल्यं च तिलान्वेश्म धनं बहु॥
जातश्राद्धे[5] प्रदद्याच्च पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि " इति।

एतच्च नाभिच्छेदात्प्राक्, नोर्ध्वम्।

तथा च हारीतः—

"जाते कुमारे पितॄणामामोदात्पुण्यं तदहस्तस्मात्तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणानाहूय पितृभ्यः स्वधां कुर्यात्। प्रजापतये च प्राङ्नाभिच्छेदात्संस्कार-पुण्यार्थान्कुर्वन्ति[6]। छिन्नायामशौचम् " इति।

ज्योतिःशास्त्रात्—" मृदुध्रुवचरक्षिप्रभेषु वारत्रये शुभे।
गुरौ शुक्रेऽथ वा केन्द्रे जातं कर्म च नाम च "॥

भानि नक्षत्राणि।

भविष्यत्पुराणम्—"नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव।
द्वादश्यामपरे राञ्यां मासे पूर्णे तथा परे॥
अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते च नक्षत्रे च गुणान्विते " इति॥

गृह्यपरिशिष्टम्—

" जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणम्,
अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते "।

नायं नियमः। "नामधेयं दशम्याम्" इत्यादिवचनाविरोधात्। अतो विकल्प

---

१ ख. 'धिं पूर्वान्' । २ घ. 'ये हृत' । ३ ग. हिमम' । ४ क. ग. घ. 'ति संख्या' । ५ क. ख. 'द्धेन द' । ६ क. 'न्ति । भिन्ना' ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

एव । स्वगृह्यापेक्षयो चैतद्व्यवस्था । एवं च "अहन्येकादशे द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्" इत्यादि विवक्षितार्थमेव । नाशौचान्तोपलक्षणार्थम् । तेनाशौचेऽपि तत्कार्यम् ।

शङ्खलिखितौ—

"दशम्यामुत्थाप्य पिण्डवर्धनं पितॄणां तत्र सांनिध्यमिति श्रुतेर्ब्राह्मणोऽग्न्याहुतिं दत्त्वा पितॄननुमान्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा तदहरेव नामकरणं कुर्यात् । अन्यो वा कुलवृद्धश्चतुरक्षरं द्व्यक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं पुंसामीकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नाम्नि शुचि तत्कुलं भवति" ।

सूतिकां पूर्वं शय्यात उत्थाप्य दशम्यां तिथौ दशमेऽहनीत्यर्थः । पिण्डवर्धनं पूजा, तत्स्वरूपं च—ब्राह्मणः पूर्वमाहुतिं हुत्वा पितॄननुमान्याभ्युदयश्राद्धेन पूजयित्वा, कवर्गादीनां तृतीयादयो वर्णा यरलवहाश्च घोषवन्तः । तेषां मध्ये यकारादयश्चतस्रोऽन्तस्थाः । ते नाम्नोऽन्तर्मध्ये कार्याः । शेषास्तु घोषवन्तो नामादौ ।

बैजवापः—

"पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा कृतं कुर्यान्न तद्धितम् । ईकारान्तं स्त्रियै" ।

यमः—"शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" ॥

एतान्युत्तरपदानि समासरूपस्य नाम्नः कार्याणि । पूर्वपदनियममाह मनुः—

"माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

तथा—"स्त्रीणां सुखोद्यमं क्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।
माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" ॥

निष्क्रमणे यमोक्तो विशेषः—

"ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्" ।

*वृद्धशातातपः—"प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।

---

* इत आरभ्य दन्तकेशनखानि चेत्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः ख. पुस्तके ।

---

१ ख. °या च त° । २ क. ग. °नुमन्य । ३ ख. °दहैनैव । ४ क. घ. °य्या उत्था° । ५ क. ग. घ. °श्रोऽन्ते मध्ये । ६ क. ग. घ. °रं च° । ७ ख. °नान्तः का° । ८ — — मङ्गल्यं । ९ क. घ. °णां सुखो° । १० क. °नोरमम् । मा° । ११ —

कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥
शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याऽऽचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकैः " ॥

ब्रह्मपुराणे " मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन्भवेत्सुखी " इति ।

दक्षः—" जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा[1] गतः ।
स हि गर्भसमो ज्ञेयो [2]व्यक्तिमात्रप्रकाशितः ॥
भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽपेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ।
अस्मिन्काले न दोषः स्यात्स यावन्नोपनीयते " ॥

एतदभक्ष्यभक्षणापेयपानानुमननं मातापित्रोरुच्छिष्टमात्रविषयं न तु जातिभ्रंशकराद्यभक्ष्यापेयान्नपानविषयम् । संस्काराद्यनर्हत्वप्रसङ्गात् । दृश्यते हि स्मृतिषु प्राचुर्येण " वसन्ते ब्राह्मणमुपन[3]यीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् " **इत्यादिनाऽनुपहतजात्याद्याश्रयणेनैवोपनयनादीति ।**

पुराणम्—" चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ।
द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥
चतुर्थे मासि कर्तव्यं तथाऽन्येषां मतं विभो " ।

अन्नप्राशने विशेषमाह यमः—
" ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाऽपि कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले " ॥

शङ्खः—" संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके " ।

लौगाक्षिः—" षष्ठे मास्यन्नप्राशनं दन्तेषु जातेषु " ॥

मार्कण्डेयः—" देवतापुर[4]तस्तस्य धात्र्युत्सङ्गगतस्य च ।
अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने ॥
मध्वाज्यकनकोपेतं प्रा[5]ङ्मुखं प्राशयेच्छिशुम् ।
कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्धात्री बालं समुत्सृजेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं त[6]दा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥

---

[1] °मासतः । २ क. ग. घ. व्यक्तमा° । ३ क. ग. घ. °नयेत । ४ क. °रतः स्वास्यं
[5] ख. प्राशयेत्प्रथमं तु तम् । ६ क. ततः ।

सर्वैः स्वजन्मदिवसे[1] स्नातैर्मङ्गलवारिभिः ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीया विशेषतः ॥
स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरं य[2]त्नात्कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥ "

पितृपूजा श्राद्धम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—" जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरःस्[3]नातेन यत्नतः ।
पूजा सोमस्य कर्तव्या नक्षत्रस्य तथाऽऽत्मनः ॥
श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन वह्निब्राह्मणतर्पणम् ॥
सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः ।
स[6]र्वस्वालंकृतास्तिष्ठेद्धौतवासाश्च मानवः ।
निर्मलानि च धार्याणि दन्तकेशनखानि च " ॥

चौले यमो विशेषमाह—
" तथा संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् " ॥

शङ्खलिखितौ—" तृतीये वर्षे चूडाकर्म पञ्चमे वा " ।

लौगाक्षिः—
" तृतीयस्य वर्षस्य भू[7]यिष्ठे गते चूडाः [8]कारयते । दक्षिणतः क[9]पूजा वसिष्ठाना-
मुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो वाजि[10]मेकमङ्गलार्थम् ।
शिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वा । शुद्धपक्षस्य पुण्याहे पर्वणि वा " ।
क[11]पूजा चूडा । वाजिः केशपङ्क्तिः ।

व्यासः—" नक्षत्रे[12]ऽपि न कर्तव्यं यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।
न भद्रपदयोः कार्यं नैवाऽऽग्नेयेषु भारत ॥
दारुणेषु च सर्वेषु दुष्टता[13]रां तु वर्जयेत् ।
ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि कारयेत् ॥
वारं शनैश्चरादित्यभौमानां रात्रिमेव च ।
तिथिं प्रतिपदं रिक्तां विष्टिं चैव विवर्जयेत् ॥

---

१ क. ग. घ. °वसैः स्ना° । २ ख. यत्नः कर्त° । ३ क. ग. घ. °स्नानेन । ४ ख. °णपूजनम् । ५ घ. सर्वास्वलं° । ६ क. ग. °र्वस्वलं° । ७ क. ग. °यिष्ठग° । ८ ख. कारयेत । ९ ख. कपुटाव° । १० क. °मेको म° । ग. घ. °मेके म. । ११ ख. कपुटा चू° । १२ क. ग. घ. °त्रेण तु क° । १३ क. घ. °तारं तु ।

अश्विनीश्रवणस्वातिचित्रातिष्याः पुनर्वसुः ।
धनिष्ठारेवतीज्येष्ठा मृगहस्तेषु कारयेत्[१] ॥
शुभेष्वंशककेन्द्रेषु शुभेषु करणेषु च ।
क्षौरं प्रातः प्रकुर्वीत आयुर्बलविवर्धनम् ॥
हस्तात्रयं मृगशिरः श्रवणात्रयं च
पूषाश्विशक्र[२]गुरुभानि पुनर्वसू च ।
क्षौरे तु कर्मणि हितान्युदयेक्षणे वा
युक्तानि चोडुपतिना यदि शस्ततारा ॥ ११ ॥ १२ ॥

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः॥१३॥

एता हि जातकर्माद्याः क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः । विवाहः पुनः समन्त्रकः । गृह्यविहितानां संस्काराणामिह परामर्शात्तत्र च तदङ्गानामप्युपदेशात्साङ्गानां तूष्णींभावो वेदितव्यः ।

अत एव मनुः–"अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

आवृत् क्रिया । अशेषतः साङ्गा । यथाक्रममिति वचनात्संस्कारेषु क्रमानतिक्रमो विधेय इति दर्शयति । तदतिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तं कारयेत् ।

कालातिक्रमे कात्यायन आह—
" देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमशो जुहुयात्पुनः ॥
संस्कारा[३]श्च वियुज्येरन्स्वकालश्च कथं चन ।
हुत्वा तदेव कर्तव्यं तंद्रूप[४] पातयेदधः ॥

सर्वप्रायश्चित्तं लौगाक्षिराह—" सर्वाणि प्रायश्चित्तानि मनोज्योतिरिति सप्तभिः ।" गोबि(भि)लश्चौलाधिकारे—" एतयैवाऽऽवृता[५] स्त्रियास्तूष्णीं मन्त्रेण तु होमः " ।

मार्कण्डेयः—" प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने ।
षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ॥
रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरभौमदिनं तथा ।
एवं सुनिश्चिते का[६]ले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

---

१ ख. °त् । स्थानेष्वं° । २ क. °श्विशुक्र° । ३ ख. °स्कारांश्च वियुज्येरन्स्वकालाचेत्क्वचं । ४ ख. तत्रूपपतयेदतः । स° । ५ क. °वृतस्त्रि° । ६ क. ग. कार्ये ।

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्घृतम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनम् ॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुणाशामुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत प्रथमं द्विजाशीर्भिः सुपूजितम् ॥
ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ।
अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनद्वयम् ॥
अशौच इन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शने ।
व्यतीपाते चाहोरात्रमुल्कापाते तथैव च ॥

स्मृत्यन्तरम्—" मातृकान्यासं गणितं च कुमारं शिक्षापयेत् " ॥ १३ ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥
***राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४**

उपनेतारं प्रत्युपनेयस्य प्रयोजकव्यापार+ उपनायनम् । तच्चोपनय देव । अत एवाऽऽह बुधः—

" गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत् " इति

इममेव च विधिमाश्रित्य शौनको मन्त्रं विधत्ते—" जानुर्वन्वाच्योपसंगृ भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहि " इति । गर्भादष्टमो गर्भाष्टमः, गर्भसहचारि गर्भस्तद(म)पेक्ष्याष्टम इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । उपनयनस्याप्ययमेव काल केनोक्तः—

" अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे चैकादशे क्षात्रियं द्वादशे वैश्यम्" इ

अथ काम्या उपनयनकालाः—

तत्र मनुः—" ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे " ॥

ईहा चेष्टा ।

---

* इत आरभ्य बुध इत्यन्तं ग्रन्थव्यत्यासः क. पुस्तके । +मिताक्षरायां तूपनयनमे स्वार्थेऽण्, वृत्तानुसारात् । आर्षं वा दीर्घत्वमिति व्याख्या वर्तते ।

---

१ ख. ग. घ. °र्भिः स्वपू° । २ क. ग. घ. चापि होत्र° । ३ क. ख. °तृत्र ४ क. °पनयने° । ५ क. °पारतयोप° । ६ घ. °पनय° । ७ क. जानुनाम्यो° । ८ °न्वनान्योप° । ९ ख. °रितेऽब्दे गर्भस्तदपेक्ष्याष्टम इ° ।

मः—

‍पनयनमष्टमे पञ्चमे नवमे वा । काम्यं गर्भादिसंख्यावर्षाणामुपनयनस्याष्टमं नित्यः कालो नवमं पञ्चमं च काम्यः ” ।

पस्तम्बः—

सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नादिकाम- ‍ादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम् । ”

गोपनयीतेत्यनुषङ्गः ।

‍राणात्–“ नष्टे चन्द्रेऽस्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ।
कर्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ” ॥

शेः प्रथमभागस्थितसूर्यो निरंशः । चतुर्थी सप्तमी नवमी त्रयोदशी ‍ः ।

“ हस्तात्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु ।
शस्ते तिथौ चन्द्रबलोपयुक्ते कार्यो द्विजानामुपनायनो विधिः ” ॥

बे(भि)लः—

यदहरुपोष्यन्माणवको भवति प्रग एवैनं तदहर्भोजयन्ति । कुशली ‍रयन्ति । आप्लावयन्त्यलं कुर्वन्ति । अहतेन वाससाऽऽच्छादयन्ति ” ।

‍प्रातरित्यर्थः ।

‍ः—

पयोयवागूर्भैक्षाहारः क्रमशस्त्रयाणामुपनयनाद्धि गर्भाधानादिषु संस्कारेषु दश विप्रा भोज्याः ” ।

‍ाह कात्यायनः—

“ गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान्भोजयेद्दश ” ॥ १४ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ॥
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

विध्युपनयनकर्मणा शिष्यमनुशासनीयं प्रत्यासन्नं कृत्वा गुरुराचार्यो ‍तिपूर्वकं वेदमध्यापयेच्छौचाचारांश्च ग्राहयेत् । गुरुग्रहणात्पितैवोपनय-

---

१ क. घ. °र्भादिः सं° । २ क. ग. घ. °षड्कामः । पु° । ३ ग. घ. °शी चतुर्दशी ग° । ‍भे च° श° । ५ ग. घ. °हर्भोज° । ६ ख. °तरेवेल° । ७ क. ग. घ. ग्राहयेत् । ख. घ. °सनं कृ° । ९ क. ग. घ. °र्वकं वे° ।

" त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः[1] पादं पादमदूदुहत्[2] ।
तादित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः " ॥

तथा—" अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भोरिति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चाऽऽरमेत् ॥
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमतन्द्रितः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः " ॥

ाञ्जलिं स एवाऽऽह—
" संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः " ॥ १५ ॥

चोत्प्राचीनमाचारं तावदाह—

दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ॥
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

नि संध्ययोश्चोदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखो वाम(दक्षिण)कर्णारोपितय-
तो मूत्रपुरीषावुत्सृजेत् ।

मनुः—" तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं तृणानि वा ।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः " ॥

ादिभिर्भूमिमन्तर्धाय मलमुत्सृजेदित्यर्थः । संवीताङ्गः प्रावृताङ्गः ।
ठतः प्रावृतशिराः ।

यमः—" शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।
अयज्ञियैरनार्द्रैश्च तृणैराच्छाद्य मेदिनीम् ॥
प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः " ॥

नुः—" छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च[5] " ॥

राः—" उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन[6] ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे च शुचौ देशे समाहितः " ॥ १६ ॥

---

१ क. देवेभ्यः । घ. विप्रेभ्यः । २ क. घ. °तु । उदित्यृ° । ३ क. घ. परं चेष्टे प्र° । ४ क. °चादिप्राचीनाचा° । ५ क. घ. °त्प्राणाबाधाभ° । ६ ख. °न निष्ठीवोच्छ्वा° ।

नादि कुर्यादिति गमयति । तस्य योग्यताविरहे चान्य आचार्यः स्यात् । उप च शिष्यस्याऽऽचार्यं प्रति संबन्धविशेषात्मिका प्रत्यासत्तिः क्रियते । देशसंनिकर्षात्मिकैव । उपनेतृगुणानाहाऽऽपस्तम्बः[1]—

" तमसो वा एष तमः प्रविशति यदविद्वानुपनयते[2] यश्चाविद्वानिति[3] ब्रा णानाम् । तस्मादभिजनविद्यासमुपेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत[4] "

यश्चाविद्वानुपनयते[5] सोऽपि[6] तमः प्रविशतीत्यर्थः । गायत्र्यादिप्रधानं नयनम् । यदाह कात्यायनः—

"गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत[7] त्रिष्टुभा राजन्यम् । जगत्या वैश्यं सर्वेषां वा गा

अनुब्रूयादिति शेषः ।

लौगाक्षिः—

" तत्सवितुर्वरेण्यमिति ब्राह्मणस्य । तां सवितुरिति राजन्यस्य । विश्वा रूपाण वैश्यस्य । ॐ भूर्भुवः स्वरित्युक्त्वा तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं त्रि[8] पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामन्ततः* "

महाव्याहृतिसंख्यामाह मनुः—

" ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं[9] ब्रह्मणो मुखम् " ॥

मुखमारम्भः । ततश्च न[10] महाव्याहृतय एवाध्यापनारम्भे प्रयोक्त किं तु प्रणवो गायत्री च । एतच्च प्रथमाध्यापनप्रारम्भे[11] न त्वहरहः । मिति व्यपदेशात् ।

प्रणवमहाव्याहृतित्रिकं च स्वरूपतो मनुराह—

" अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरवृहद्भूर्भुवः[12] स्वरितीति च " ॥

गायत्रीमपि विशेषत आह—

---

* एतदनन्तरं ख. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु अतिरिक्तोऽयं ग्रन्थः—ॐ तां सवि चित्रामाऽहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनां सहस्रधारां पयसा म ॐ विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकमख्यत्स ण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति " इति ।

---

१ क. °म्बः–उपयामो वा । ग. घ. °म्बः । उपवासो । २ क. °ते । यश्चाविद्वानु° । यश्च विद्वानिति ब्राह्मणम् । त° । घ. यश्च विद्वानिति ब्राह्मणम् । त° । ४ग. घ. °रमभीप्से° अश्चावि° । ६ क. ग. घ. °पि चेतसः प्र° । ७ क. ग. घ. °नयेत । ८ क. ग. घ. त्रिर ९ ख, ग. घ. °यं ब्राह्म° । १० क. न व्या° ११ । क. ग. घ. °पने त्व° । १२ ख. °रवृह° ।

शौचमाह—

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ॥
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

यथा मलसंसर्गो न भवति तथा वामहस्तेन शिश्नं गृहीत्वोत्थाय देशान्तर उपविश्य कमण्डल्वादिनोद्धृतजलैर्मृद्भिश्च गन्धलेपक्षयकरं मलगन्धहरं शौचमनलसः कुर्यात् ।

भारद्वाजः—"अथापकृष्य विण्मूत्रं काष्ठलोष्टतृणादिना ।
शौचं यथार्थवत्कुर्याद्दृढं विधृतमेहनः" ॥

मेहनं लिङ्गम् ।

पुराणात्—" मार्जनं वामहस्तेन वीरणाद्यैरयज्ञियैः " ।

देवलः—" आ शौचान्नोत्सृजेच्छिश्नं प्रस्रावोच्चारयोः स्वयम् " ।

विवस्वान्—" रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।
पश्चात्तु शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् " ॥

यमः—" नाऽऽहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतात्तथा ।
तथा वापीतडागेषु नाऽऽहरेद्बाह्यतो मृदम् ॥
आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिबन्धनात् " ।

पुराणात्—" वल्मीकान्मूषिकोत्खातान्मृदमन्तर्जलात्तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नाऽऽदद्याल्लेपसंभवाम् ॥
[+अन्तः प्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां[10] न कर्दमात् " ॥
वापीकूपादिव्यतिरिक्तविषयोऽन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधः] ।

भारद्वाजः—" नोषरान्न श्मशानाच्च न मृदं मूषकस्थलात् ।
न मार्गान्न जलाज्जातु नाऽऽदद्यात्कुड्यतः क्वचित् " ॥

देवलः—" धर्मविद्दक्षिणं हस्तं नाधःशौचे[11] नियोजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्[12] " ॥

शातातपः—" आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुक्षये स्मृताः ।
तथैवाऽऽहुतयः सर्वाः शौचार्थे चैव मृत्तिकाः ॥

\+ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः कुड्यतः क्वचिदित्यनन्तरं वर्तते क. पुस्तके ।

---

१ ख. °था मूत्रसंसर्गो न । २ क. ग. घ. °श्च मलगन्धलेपक्षयकरं शौ° । ३ क. घ. °कर्षं कु° । ४ ग. °द्धृतैः । प° । ५ क. °का बलात्कूलाभं सि° । ६ क. ग. घ. °था । वापीकूपत° । ७ क. परितो । ख. परे तां म° । ८ क. ख. ग. °त् । वाल्मी° । ९ ख. °न्मूषको° । १० ख. °लोत्पातां । ११ क. ग. घ. °चैव यो° । १२ ख. °धनम् । शा° ।

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं भवेत्" ॥

मनुः—" एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् " ॥

दक्षः—" अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता " ॥

एवमपि गन्धलेपक्षयो यदि न भवेत्तदा मृदोऽधिका ग्राह्याः परिमाणतः संख्यातो वा,

तत्राङ्गिराः—" प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदार्धिका ।
तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी[1] " ॥

वसिष्ठः—" पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

शङ्खः—" मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिते ।
एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश " ॥

मेहनः(नं) पायुः । ब्रह्मचारिविषयमेतत् ।

हारीतः—" दश सव्ये षट् पृष्ठे सप्तोभाभ्यां तिसृभिः पादौ प्रक्षालयेत् " ।

वृद्धपाराशरः—" उपविष्टस्तु विण्मूत्रं कर्तुं यस्तन्न विन्दति ।
स कुर्यादर्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा " ॥

[* गन्धलेपक्षये सत्यप्यर्धमिता संख्या पूरणीया।] यदाह दक्षः—
" न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचशुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते " ॥

यथाविधिकृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति । तत्राऽऽह मनुः—
" यावन्नापैत्यमेध्याक्तो[2] गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि चाऽऽदेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु " ॥

मनसस्तुष्ट्यभावे तु देवल आह—
" यावन्न शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते " ।

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. ग. घ. पुस्तकेषु न विद्यते ।

---

१ क. घ. °णीम् । व° । २ क. ग. °वन्नापैत्यमेध्योत्थाद्गन्धले° । घ. °वन्नोपैत्यमध्योक्ताद्गन्धले-पाच त° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

ब्रह्मपुराणात्[1]—" आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।
अशेषलेपनाशाय भावशुद्ध्य[2] एव च " ॥

आदिपुराणात्—" स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्यर्धं पथि पादो विधीयते ॥
आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम् " ॥ १७ ॥

अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ॥
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

अनुपहते देशे प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्यान्तर्जानु पाणिना ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजन्मा सर्वदाऽऽचामेत्[3] ।

गौतमः—
" शुचौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्या मणिबन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदये स्पृशंस्त्रिश्चतुर्था[4] अप आचामेत् । पादौ चाभ्युक्षेत् । खानि चोपस्पृशेत् । शीर्षण्यानि[5] मूर्धनि च दद्यात् " ।

आच(चा)मेदित्यनुवृत्तौ स्मृत्यन्तरम्—
" कूर्परान्तः[6] करौ कृत्वा प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ।
पार्ष्णी चासंस्पृशन्नद्भिः प्रकृतिस्थाभिरेव च[7] " ॥

कूर्परे[8] जानुनी ।

वृद्धपराशरः—"कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।
निबद्धशिख आसीनो द्विज आचाममाचरेत्[9] ॥
कृत्वोपवीतं सव्येंऽसे वाङ्मनःकायसंयतः " ॥

देवलः—" प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।
उदङ्मुखो वा[10] दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥
शिखां बद्ध्वा वसित्वा द्वे निर्णिक्ते वाससी शुभे ।
तूष्णीं[11] भूत्वा समाधाय[12] न क्रुध्यन्न विलोकयन् ॥
न गच्छन्न शयानश्च न ह्वलन्न परामृशन् ।
न हसन्नैव जल्पंश्च नाऽऽत्मानं चैव वीक्षयन् ॥

---

१ ख. ब्रह्माण्डपु° । २ ख. ग. °शुद्धाय । ३ क. ग. °र्वमाचरेत् । गौ° । घ. °र्वमाचामे° । ४ ग. °तुर्धा अ° । ५ क. ग. घ. शीर्षाण्यानि च मूर्धनि द° । ६ ख. °रावतः क° । ७ ख. सः । ८ ख. °र्परो जा° । ९ ख. ग. °चमेत् । कृ° । १० क. ग. घ. वा देवेभ्यः पै° । ११ क. ग. घ. °ष्णीं कृत्वा । १२ क. ख. °मादाय ।

केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन्चरणीमपि ।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत्करम् ॥
इत्येवमद्भिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
हस्तावा मणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः[1] ॥
अथाम्बु प्रथमात्तीर्थाद्दक्षिणात्त्रिः पिबेत्समम् ।
अशब्दमनवस्रावमबहिर्जान्वबुद्बुदम् " ॥

न हलन्न चलन्। मणिबन्धैः[2], ब्रह्मतीर्थमूलम्। प्रथमं तीर्थं[3] ब्राह्मतीर्थं, दक्षिणाद्दक्षिणात्करादित्यर्थः।

भारद्वाजः—" संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाऽऽचमनं चरेत् ॥
माषमज्जनमात्रास्तु[4] संगृह्य त्रिः पिबेदपः ।
आयतं पूर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् ॥ "

हारीतः—" आर्द्रवासाः स्थलस्थस्तु यद्याचामेन्नराधमः[5] ।
वस्त्रनिश्चोतनं तस्य देहात्प्रेताः पिबन्ति हि ॥
कुर्यादाचमनं नित्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ।
जलस्थो वा स्थलस्थो वा द्वयोर्वा समवस्थितः ॥
जलस्थो जलकार्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु ।
उभयोस्तूभयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतो भवेत् " ॥

गोवि(भि)लः—" जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति[6] ।
ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन्नाच(चा)मेन्न विचक्षणः " ॥

लिखितः—

" उद्धृत्य परीक्षिताभिरक्षाराभिरशृताभिरबुद्बुदाभिरशूद्राशुच्येकपाण्यावर्जिताभिराच(चा)मेत् " ।

अद्भिरिति शेषः।

आपस्तम्बः—

" भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति। यं वा पूयते शुचाऽऽचमयेत्। न वर्षधारास्वाच(चा)मेत्। न प्रदरोदके " ।

---

१ क. संयुतः । २ ख. °न्धः, ब्राह्म° । ३ क. °र्थं वा ब्रह्म° । ४ क. ग. घ. °मात्रस्तु । ५ क. ग. घ. °द्याचमे° । ६ ग. °ति नाभ्या° । ७ क. °रसृता° । ८ ख. °शुच्येक° । ९ ग. घ. भवेदिति यं वा प्रयता आचमेत्। न व° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

अप आच(चा)मेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

" प्रदरादपि या गोस्तर्पणसमर्थाः ।
न गन्धरसदुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः " ॥

प्रदरो गर्तः ।

प्रचेताः—" अनुष्णैरफेनाभिरशीताभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा ।
हृद्गमाभिरफेनाभिस्त्रिश्चतुर्वाऽद्भिराचमेत् " ॥ १८ ॥

ब्रह्मतीर्थस्य लक्षणमाह प्रसङ्गात्तीर्थान्तराणां च—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ॥
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

कनिष्ठामूलं प्रजापतितीर्थम् । प्रदेशिनीमूलं पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलं ब्रह्मतीर्थम् । हस्ताग्रं देवतीर्थं च जानीयात् । कनिष्ठा ह्रस्वाऽङ्गुलिः । देशिनी तर्जनी । अङ्गुष्ठः प्रसिद्धः ।

हारीतः—

" ब्राह्मेण तीर्थेन चाऽऽच(चा)मेत् । आवपनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात् । मार्जनाचमनबलिकर्मभोजनानि दैवेन । पित्र्याणि पित्र्येण । प्रतिग्रहमाग्नेयेन "

आग्नेयं पाणिमध्ये* । आवपनं निर्वापः । केशानां मार्जनं, न प्रोक्षणम् ।

मार्कण्डेयपुराणात्—" नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किंचित्प्रजापतेः " ॥

भविष्यपुराणे—" कमण्डलूपस्पर्शनं दधिप्राशनमेव च ।
सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद्विचक्षणः ॥
लाजहोमं तथा दोहं प्राजापत्येन कारयेत् " ।

योगयाज्ञवल्क्यः—" अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं स्याद्दैवं त्वङ्गुलिमूर्धनि ।
प्राजापत्यं तु मूले स्यान्मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् " ॥

मध्ये तलमध्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत्[3] ॥

त्रीन्वारानपः पीत्वा वारद्वयं मुखं संमृज्य छिद्राण्यद्भिः संस्पृशेत् ।

---

* पाणिमध्यमिति युक्तः पाठः ।

---

१ क. ग. घ. 'ष्णफेन' । २ ख. ग. 'र्वाभिरा' । ३ क. 'त् । दे' ।

देवलः—" द्विस्तथाऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्ततो मुखम् ।
नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कथंचन " ॥

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥
हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥
शुध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

अद्भिरविकृताभिः फेनबुद्बुदरहिताभिर्हृदयकण्ठतालुगामिनीभिर्यथासंख्यं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः शुध्यन्ति । स्त्रीशूद्रौ तु मुखस्यान्तेनौष्ठद्वयेनैकवारं स्पृष्टाभिः । +तथा चाऽऽचमनीयं यथा हृदयंगमा भवन्ति ।

दक्षः—" प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।
संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् " ॥

अलोमकौ चौष्ठौ संवृत्येत्यर्थः ।

यमः—" रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनाऽऽतुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम् " ॥

उष्णपायिनो दीक्षिताः ।

पुराणम्—" दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।
त्रिः पिबेदीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥
आदौ शिरस्तथाऽभ्युक्ष्य तिसृभिर्मुखमालभेत् ।
यथोक्तविधिना खानि ततः स्पृष्ट्वा तु शुध्यति " ॥

तिसृभिरङ्गुलिभिरित्यर्थः ।

मनुः—" त्रिराच(चा)मेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च " ॥

दक्षः—" मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं तिसृभिः समुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठदेशिनीभ्यां च नासिके तदनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुषी समुपस्पृशेत् ।

+ तथाऽऽचमनीयं यथेति पाठो युक्त इति भाति ।

---

१ क. °कृद्दृष्टा° । घ. °कृन्मृष्टा° । २ ख. °गाभिर्य° । ३ क. ग. °नैव करं । ४ क. °म् । तदेकेनान्तरा° । ग. घ. °म् । तदेकेनाऽऽतुराणां च तथोष्णं नो° ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोः* श्रोत्रं नाभिमङ्गुष्ठकेन च[1]।
तलेन हृदयं स्पृष्ट्वा सर्वाभिः शिर एव तु।
बाहू चाग्रेण संस्पृश्य ततः शुद्धो भवेन्नरः" ॥

अङ्गुष्ठानन्तरा देशिनी[2]। अनामिका, उपकनिष्ठिका[3]। तलं पाणिमध्यम्।

वैयाघ्रपद्यः—"स्रोतःस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा विशुध्यति।
आच(चा)मन्ब्राह्मणो नित्यमित्याह भगवान्भृगुः ॥
अङ्गुष्ठेन स्पृशेन्नाभिं संयुक्तेन कनिष्ठया।
उरस्तलेनाङ्गुलिभिः[4] शिरः पश्चात्तु पञ्चभिः ॥
अंसौ स्पृष्ट्वा कराग्रेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः।
संस्मृत्य पद्मनाभं च विप्रः सम्यग्विशुध्यति" ॥

भविष्यत्पुराणे "अङ्गुष्ठोऽग्निर्महाबाहो प्रोक्तो वायुः प्रदेशिनी।
अनामिका तथा सूर्यः कनिष्ठा चन्द्रमाः स्मृतः[5] ॥
प्रजापतिर्मध्यमा तु ज्ञेया[6] भरतसत्तम"।

यमः—"तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्वामेन संस्पृशेत्" ॥

जलमिति शेषः।

"वामे हि द्वादशाऽऽदित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः"।

व्यासः—"अनुध्दृताभिराचामेत्कामं तिष्ठन्नपि द्विजः।
आतुरश्चेच्छयानोऽपि[7] पश्यन्नीतो दिशस्तथा" ॥

स्मृत्यन्तरम्—"ताम्राश्मनारिकेलाब्जवेणुकालाबुचर्मभिः[8]।
स्वहस्तेनापि चाऽऽचामेत्सर्वदा शुचिरेव सः" ॥

न केवलमनिन्दितहस्तेनेत्यपिशब्दार्थः।

बौधायनः—

"पादप्रक्षालनाच्छेषेण न[9] चाऽऽचामेद्यद्याचामेद्भूमौ स्रावयित्वाऽऽचामेत्। न सबुद्बुदाभिर्न[10] सफेनाभिर्नोष्णाभिर्न क्षाराभिर्न विवर्णाभिर्न कलुषाभिः। न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न प्रह्वो न प्रणतो न मुक्तशिखो नाबद्धकच्छो

---

* अत्र तृतीयार्थे षष्ठी बोद्धव्या।

---

१ ग. च। भूतलं हृदये स्मृत्वा ततः°। २ क. ग. घ. °ष्ठा प्रदे°। ३ क. ग. घ. °निष्ठा पा°। ४ ख. ग. °रस्थले°। ५ ग. स्मृता। ६ क. घ. ज्ञेयो भ°। ७ क. आतर°। ख. आत्तर°। ८ क. ग. घ. °नालिकेनाब्ज°। ९ क. ग घ. न चाऽऽचमेद्भूमौ पूजयित्वाऽऽचमे°। ख. ननाऽऽचामेद्य°। १० क ग. घ. °न वि°।

न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरा न बद्धकक्षो न त्वरमाणो[1] नायज्ञोपवीतो न प्रसारितपादः शब्दमकुर्वंस्त्रिरपो हृदयंगमाः पिबेत् " ॥

देवलः—" सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा द्विजः ।
उष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेद्वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य वा शिरः " ॥

आपस्तम्बः—" न वर्षधारास्वाचामेत् " ।

यमः—" अपः करनखस्पृष्टा य आच(चा)मति वै द्विजः ।
सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा " ॥

तथा च ब्रह्माण्डपुराणात्—

" कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् " ॥

मरीचिः—" न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ।
उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्ध एव भवेत्तु सः ॥
भुक्त्वाऽऽसनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन " ।

प्रचेताः—" नान्तर्वासा[2] न निर्वासा नाश्रु कुर्वन्नाचामेत्[3] " ।

आपस्तम्बः—" नाग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीत । आच(चा)मेद्वा भूमौ[4] स्रावयित्वा वाऽऽच(चा)मेत् " ।

विष्णुः—" न स्पृशन्न हसञ्जल्पन्न श्वचाण्डालदर्शने ।
नापवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत् ॥
अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमने[5] तथा " ।

यमः—" वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणेनाऽऽचमेद्यदि ।
रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् " ॥ २० ॥ २१ ॥

उपनीतस्य क्रमप्राप्तां मध्यंदिनसंध्यां स्नानादिसहितामाह—

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ॥
सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

स्नानमाप्लावनम् , अब्दैवतैः, आपो हि ष्ठेत्येवमादिभिर्मन्त्रैः । मार्जनं स्वशिरःप्रोक्षणं, प्राणायामः, सूर्योपस्थानं गायत्रीजपश्चेति प्रत्यहं मध्यंदिने

---

१ क. ग. घ. °णोऽयज्ञोपवीतेन प्र° । २ क. घ. नानन्त° । ३ क. ग. घ. °श्राचमे° । ४ क. ग. घ. °मौ श्राव° । ५ क. ग. घ °मनं त° ।

[। ब्रह्मचारिप्रकरणे विष्णुः—" अप्सु दण्ड[1]वन्मज्जनम् " ।

[का]त्यायनः—" रक्षार्थं वारिणाऽऽत्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।
शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकबिन्दुभिः " ॥

तत्राऽऽपोहिष्ठीयानामार्षादिकमाह योगयाज्ञवल्क्यः—

" सिन्धुद्वीपो भवेदार्षं गायत्रं छन्द एव च ।
आपश्च दैवतं प्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने " ॥

व्यासः—" विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय जित् " ।

आपो हि ष्ठेति तृ(त्र्यृ)चेन प्रतिपा[2]दं मार्जनं कार्यम् । तत्र यस्य क्षयाय जिन्वथेत्यधो भुवि क्षिपेत् ।

तथा—" मार्जनं जलमध्ये तु प्राणाया[3]मो यतस्ततः " ॥

जले वा स्थले वेत्यर्थः । अथ पवित्रकरणम्, तत्र कात्यायनः—

" अनन्[4]तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
एतदेव कपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्य[5]स्योत्पवनार्थे यत्तदप्येतावदेव तु ॥
एतत्प्रमा[6]णामेवैके कौशीमेवा[7]ऽऽर्द्रमञ्जरीम् ।
शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते " ॥

मार्कण्डेयः—" चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
[8][9]एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् " ॥
त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौ[10]ष्टिकं तथा ।
[11]पिञ्जलैः सप्तभि[12]ः [13]सर्वं दैवं पित्र्यं विधीयते ॥
नीवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।
पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा का[14]यस्तथा कुशः ॥
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

---

१ क. ग. घ. °वन्मार्जन° । २ ख. °पादितं मा° । ३ क घ. °यामं य° । ४ ख. ग. °न्तगर्भि । ५ क. ग. घ. °स्योत्पाव° । ६ क. घ. °माणमे° । ७ ख. °वान्द्रम° । ८ ग. एकेन न्यू° । ९ ख. °कैके न्यू° । १० क. घ. °ष्टिके त° । ११ ग. पिञ्जूलैः । १२ ख. °भिः पूर्वं दैवपि° । १३ क. सर्वदैवपित्र्ये वि° । घ. सर्वदैवपि° । १४ क. काशस्त° ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ[1] करौ बुधः ॥
ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाऽऽचमनं[2] चरेत् ।
आर्षं छन्दो दैवतं च विनियोगविधिं स्मरेत् ॥
स्मृत्वोंकारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ।
पुनराचम्य हृदयं नाभिं[3] स्कन्धौ च संस्पृशेत् " ॥

तथा—" प्रणवाद्या व्याहृतीश्च सावित्रीं च जपेत्ततः ।
तयाऽभिमन्त्र्य[4] सलिलं संध्योपासनमाचरेत् " ॥ २२ ॥

प्राणायामस्वरूपमाह—

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ॥
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

तत्सवितुरिति गायत्री । अस्या एव तैत्तिरीयकारण्यके प्राणायाममन्त्रत्वेनाऽऽम्नानात्[5] । ॐ आपो ज्योतिरित्यादिकेन शिरसा सार्धं व्याहृतिपूर्विकां प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिर्जपेत् । एष प्राणसंयमः प्राणायाम इत्यर्थः । भूराद्या व्याहृतयः सप्त सत्यान्ताः पूर्वा यस्याः सा तत्पूर्विका । प्रतिमन्त्रं प्रणवः प्रतिप्रणवः । मन्त्राश्च व्याहृतयः सावित्री शिरश्च । शिरसोऽन्तो[6] यः प्रणवः स शिरोन्तर्मन्त्रान्तर्गत एव ।

संवर्तः—" प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः ।
सावित्रीं शिरसा सार्धं मनसा त्रिः पठेद्द्विजः " ॥

मनुः—" सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते " ॥

बृहस्पतिः—" बद्ध्वाऽऽसनं नियम्य स्वं स्मृत्वा चाऽऽर्षादिकं तथा ।
संनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—" ओंकारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः ।
प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपःसिद्धस्य वै पुरा ॥

---

१ क. °वित्रक° । २ ख. °नं स्मृतम् । आ° । ३ क. °भिं संधौ । ४ क. ग. घ. तथाऽभि° । ५ क. ख. घ. °तृ । आ° । ६ ग, घ. °सोऽन्ते यः । ७ ख. °यत्तप्रा° । ८ ग. °यम्यासुं स्मृ° । ९ क. घ. °कारं प° ।

तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्माऽऽर्षं च स्वयंभुवः ।
गायत्री च भवेच्छन्दश्चाग्निर्दैवतमुच्यते ॥
आदौ सर्वत्र युञ्जीत विविधेष्वे[1]ककर्मसु ।
विनियोगः समुद्दिष्टः श्वेतवर्ण उदाहृतः ॥
व्याहृतीनां च सर्वासामृषिर्ब्रह्मा प्रकीर्तितः ।
ततश्छन्दां[2]सि यान्यासां तानि सम्यक्प्रदर्शयेत् ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
इ[3]न्द्रश्च विश्वे देवाश्च देवताः समुदाहृतो[4]ः ॥
प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः " ।

तथा—" सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपो[5]क्तथा ।
विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥
विनियोग उपनये प्राणायामे तथैव च ।
गायत्री वा इदं सर्वं ब्राह्मणं ब्राह्मणानि तु ॥
वेदेष्वन्यान्यनेकानि गायत्र्याः कीर्तितानि तु ।
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते ॥
तस्य प्रजापतेरार्षं यजुश्छन्दोविवर्जितम् ।
ब्रह्माऽग्निर्वायुः सूर्यश्च देवताः समुदाहृताः ।
प्राणस्याऽऽयमने चैव विनियोग उदाहृतः " ॥

पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामस्त्रिलक्षणो ज्ञेयः ।

यथा—" नासिकाकृष्ट उच्छ्वा[6]सो ह्यन्तः पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ।
नीलोत्पलश्यामनिभं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ॥
चतुर्भुजं महा[7]त्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।
कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ॥
ब्रह्माणं गौरसर्वाङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥
रेचकेनेश्वरं विद्याल्ललाटस्थं महेश्वरम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् " ॥

---

१ ख. ग. °ध्वेव क° । २ क. घ. °सि न्यासानि ता° । ३ क. घ. इन्द्राश्च विश्वदे° । ४ क. घ. °ताः । त° । ५ ख. ग. °पाश्च या । वि° । ६ ख. घ. °सो हृतः पू° । ७ ग. °हाकायं पू° ।

तथा—" प्राणायामत्रयं कार्यं संध्यास्वथ तिसृष्वपि ।
प्राणस्याऽऽयमनं कृत्वा आच(चा)मेत्प्रयतोऽपि सन्[1] ॥
आन्तरं स्वि(खि)द्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ।
सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्च मा पिबेत् ॥
आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत् " ॥

आपः पुनन्त्विति सिन्धुद्वीप ऋषिः[2] । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । अनुष्टुप्छन्दः । सूर्यश्च मेति अग्निर्ऋषिः । सूर्य[3][मन्यु]मन्युपतयो देवताः[4] । अग्निश्च मेति विष्णुऋषिः ।अग्निर्देवता ।

" स्पृष्ट्वा चाभिष्टुतं तोयं मूर्ध्नि ब्रह्ममुखेन तु ।
आपो हि ष्ठेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेत् " ॥

प्रणवो व्याहृतिः[5] सावित्रीति ब्रह्ममुखम् । तेन तोयं स्पृष्ट्वा तेन तोयेन मूर्ध्नि दर्भैर्मार्जनं चाऽऽपो हि ष्ठेति सूक्तेन कुर्यादित्यर्थः । आपो हि ष्ठेत्यस्य सूक्तस्याऽऽम्बरीषः सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । नवम्या उत्तराव(र्ध)र्चस्याग्निः । आद्यानां सप्तानां गायत्रीछन्दः, उत्तरयोरनुष्टुप् । मार्जने विनियोगः ।

कात्यायनः—" उत्थायार्कं प्रति क्षिपेत्त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः " ।

प्रणवो व्याहृतयः सावित्रीति त्रिकम् । अथ स्वशाखाधीतैः सूर्यदेवत्यैर्मन्त्रैरादित्यमुपतिष्ठेत । ततः सावित्रीं जपेत्[6] ।

तत्र व्यासः—" आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे संनिधौ भव ॥
गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता " ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—"श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा ।
श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥
आदित्यमण्डलान्तःस्था ब्रह्मलोकनिवासिनी ।
अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासन[7]गता शुभा ।
आवाह्य यजमानो हि ओजोऽसीति विधानतः ।
आवाह्य पूजयित्वा तु नमस्कृत्य विसर्जयेत् ॥

---

१ क. °न् । सा° । घ. °न् । अन्त° । २ क. ग. घ. °षिः । ब्राह्म° । ३ क. घ. सूर्यो मन्यप° । ४ ख. ग. °वता । अ° । ५ क. घ. °हृतित्रयं सावित्रीं चेति । ६ ग. जपे । ७ ख. °नसमागता । आ° ।

करणम् १)

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्तथैव च ।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपो ह्येवमुदाहृतः " ॥

ः—" सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् " ॥

दित्यनुवृत्तौ योगयाज्ञवल्क्यः—

" गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यगारे शताधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रेषु सर्वेषु देवतायाश्च संनिधौ ।
सहस्रशतकोटीनामनन्तं शिवसंनिधौ " ॥

तथा—" तिष्ठंश्चेद्वीक्ष्य(क्ष)माणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।
अन्यथा प्राङ्मुखं कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
प्राक्कूलेषु कुशेष्वेवमासीनश्चाऽऽसने शुभे ।
नात्युच्छ्रिते नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतः ॥
स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला हि कर्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ॥
कोट्याऽधिका भवेद्वृद्धिरक्षमाला विशेषतः ।
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठा परा परा ॥
अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ।
जप एव हि कर्तव्य एकाग्रमनसा सदा " ॥

शङ्खः—

" कुशबृस्यां समासीनः कुशोत्तरायां वा हस्तोपयामैर्वा कुशपवित्रपाणिरुद-ङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायञ्जपं कुर्यात् " ।

बृसी, आसनम् । कुशोत्तरा, कुशाच्छन्ना । सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फटिक-पद्माक्षेन्द्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमामक्षमालां कुर्यात् । कुशग्रन्थिकृतां वा हस्तोपयामैर्वा ।

" न तथाऽन्येन जप्येन पापं निर्दहति द्विजः ।
यथा सावित्रीजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते " ।

---

१ ख. ग. °कारः पू° । २ ख. ग. °मग्न्यागा° । ३ क. ग. घ. °न्तं विष्णुसं° । ४ क. घ. °त्समन्ततः । ५ क. घ. °तः । स्फाटि° । ६ क. °ग्रगतमानसः । श° । घ. °ग्रगतमानसैः । श° । ७ ख. ग. वा कु° ।

योगयाज्ञवल्क्यः–" ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
न[1] चङ्क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।
नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथाऽऽसनम् ।
न चासमाहितमना न च संश्रावयञ्जपेत्[2] ॥
न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः ।
व्रतादृते नाऽऽर्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ॥
न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिष्टेन वा जपेत् ।
यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥
हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्गुप्तं तु कारयेत् ।
जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिके तथा ॥
एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः ।
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् " ॥

अवसक्तोऽवहितः ।

" तूष्णीमासीत च जपंश्चण्डालपतितादिकान् ।
दृष्ट्वा तान्वार्युपस्पृश्याऽऽभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् " ॥

उपस्पृश्याऽऽचम्य । आभाष्य संभाष्येत्यर्थः ।

" आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥
उपांशुजपयुक्तस्य शंस्याच्छतगुणो भवेत् ।
साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्ध्यानसमो हि सः " ॥

शंस्य उच्चैर्जपः ।

" ओष्ठस्पन्दनमात्रं तु यत्रोपांशु तथाऽध्वनि[3] ।
कृत्वा जिह्वां निर्विकल्पां चिन्तयेत्तद्धि मानसम् ॥
नोच्चैर्जपं बुधः कुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः " **इति ॥ २३ ॥**

सायंसंध्योपास्तिमाह—

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु ॥
जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगा तारकोदयात् ॥ २४ ॥

---

१ ग. न च क्रम° । २ क. घ. संस्राव° । ३ ग. °ध्वनिः । जिह्वां कृत्वा नि° ।

यमः—" अनागतां तु ये पूर्वामतीतां ये च पश्चिमाम् ।
विप्राः संध्यां न तिष्ठन्ति वृषलास्त उदाहृताः " ॥

दक्षः—" उपासते न यः संध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥
संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् " ॥

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

तारकोदयात्सूर्यदर्शनाच्चोर्ध्वं संध्याकाले प्रत्यासन्न एव काले स्वगृह्योक्तविधिना समिद्धोमं कुर्यात् ।

भविष्यत्पुराणात्—" दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्गृहोपरि ।
सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः " ॥

दूरादित्यपरिगृहीतदेशोपलक्षणार्थम् । मान्त्रवर्णिकी चात्र देवता । जुहुयादिति वचनादग्निकार्यं होमादिकं[३] प्रतीयते । सायंप्रातश्शब्दाभ्यां रात्र्यहनी उपलक्ष्येते[४] ।

वैजवापः—

" पुराऽस्तमयात्प्रागुदीचीं दिशं गत्वाऽहिंसन्नरण्यात्समिध आहरेत् । शुष्का ब्रह्मवर्चसकामः । आर्द्रा अन्नाद्यकाम उभयीरुभयकामः " ।

कात्यायनः—" नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका नोना तथा न स्याद्विशाखिका ।
ऽभे । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥
विशीर्णा[८] विदला ह्रस्वा वक्राः ससुशि(षि)रास्तथा ।
न ग्राह्याश्च गुणैर्जुष्टाः[१०] कर्मसिद्धिविनाशिकाः " ॥

वायुपुराणात्—" पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदलाभेऽर्कवेतसाः " ॥

कात्यायनः—" यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥
यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥
आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता " ॥

शातातपः—" नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथंचन ।
ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।
सवर्णैस्तु सवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् " ॥

अङ्गिराः—" अप्रणामं गते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् " ॥

यम—" यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।
यस्मिन्सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिसंज्ञिता " ॥

तथा—" क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।
हन्त्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् " ॥

भविष्यत्पुराणात्—" अभीति गदितो विष्णुर्वादयामीति शंकरः ।
द्वावेव पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥
सव्यापसव्यादिविधिर्यत्र नो विद्यते क्वचित् ।
यज्ञोपवीतिना तत्र भाव्यं सर्वेषु कर्मसु " ॥ २५ ॥

अभिवादनविधिमाह—

ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् ॥

अग्निकार्यं कृत्वाऽसावहमिति ब्रुवञ्ज्यायसोऽभिवादयेत् । असावित्य स्थाने प्रथमान्तं नाम कीर्तयेत् । तथाऽभिवादय इत्युक्त्वा वा ।

मनुः—" अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाऽहमस्मीति स्वनाम परिकीर्तयेत् ॥
भोःशब्दं कार्तयेदन्ते ... ...ऽभिवादने ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

व्रतानि सावित्र्यादीनि ।

" मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्राप्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रतः[1] " इति ॥

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष[2]मनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

ब्राह्मणेष्वनिन्द्येष्वनभिशस्तादिषु भैक्षं प्राप्तं चरेत् । भिक्षितमन्नं भिक्षा, तासां समूहो भैक्षम् । आत्मवृत्तय आत्मन एव वृत्त्यर्थं न परस्य[3] गुरुव्यतिरिक्तस्य । गुरुस्तु शिष्यनिवेदितं भैक्षं समश्नीयादेव । यदाहाऽऽपस्तम्बः—

" भैक्षं हविषा सं[4]स्तुतम् । तत्राऽऽचार्यो देवतार्थे आहवनीयार्थे च तं भोजयित्वा यदुच्छिष्टं प्राश्नाति हविरुच्छिष्टमेव तत् " इति ।

मनुः—" उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकां कुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु " ।

यत्तु—" मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्र[6]थमं या चैनं[7] न विमानयेत् " ॥

इति, तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयमिति गुरोः कुले न भिक्षेतेत्यनेनाविरुद्धम्[8] । नित्यभिक्षाविषयत्वादस्य ।

" अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।
सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे[9] ॥
अन्त्यवर्जं महाबाहो इत्याह भगवा[10]न्विभुः " ।

अन्त्यः शूद्रः ।

" वाचं नियम्य प्रयत आमिषं चापि वर्जयेत् ।
चातुर्वर्ण्यं[11] चरेद्भैक्ष[12]मलाभे कुरुनन्दन " ॥

त्रैवर्णिकानामिति शेषः ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षि[13]ताः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

---

१ क. घ. °त्रवित् । इ° । २ ङ. °द्भैक्ष्यम° । ३ क. घ. °स्य तु गु° । ४ ग. संप्लुत° । ५ क. °तार्थमाहवनीयार्थे च । ६ ग. प्रथमां । ७ ग. °नं नावमा° । ८ क. घ. °म् । भविष्यत्पुराणम् । नि° । ९ क. घ. °वे । नियम्य प्रयतावाचमभिशस्तं विवर्जयेत् । अ° । १० ग. °वान्भृगुः । अ° । ११ क. °वर्ण्ये चरेद्भिक्षाम° । १२ ग. °द्भैक्ष्यम° । १३ ग. ङ. °क्षिता । ब्रा° ।

[1]भैक्षमाक्तनवाक्यं भैक्षचर्याशब्देन लक्ष्यते । तदादौ मध्येऽवसाने च स्त्रीलिङ्गसंबुद्ध्यन्तं(न्त)भवच्छब्द[2]युक्तं ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य यथाक्रमं प्रयोक्तव्यं भवति । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणस्य, भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियस्य, भिक्षां देहि भवतीति वैश्यस्येति सिद्धम् ।

प्रथमभिक्षामधिकृत्य भविष्यत्पुराणम्—

" मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत प्रथमं भिक्षां या चैनं न विमानयेत् ॥
सुवर्णं रजतं[3] रत्नं सा पात्रेऽस्य विनिक्षिपेत् " ।

स्मृत्यन्तरं च—" भिक्षार्थं काञ्चनं वाऽपि पात्रं सव्येन राजतम् ।
पित्रा कृतोप[4]नीतेज्यो मधुपर्ककरस्ततः[5] " ॥

यमः—" हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
भोक्ता त्वशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति " ॥

मनुः—" परिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं[6] यथाविधि " ॥ ३० ॥

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया[7] ॥
आपोशा(श)नक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

कृतमग्निकार्यं येन स कृताग्निकार्यः । वाग्यतो मौनी[8] । आपोशा(श)नक्रियां कृत्वा सत्कृत्य पूजयन्नन्नमकुत्सयन्ननिन्दयन्गुर्वनुज्ञया[9] भुङ्क्ष्वे(क्ष्वे)ति गुर्वनुमत्या भुञ्जीत । उपनय[10]नकाल आपोशा(श)नमेषोक्ता क्रियाऽऽपोशा(श)नक्रिया । भैक्षादेकदेशहोमोऽत्राग्निकार्यम् । तदाह पैठीनसिः—

" हविषो हुत्वा संतर्प्याग्निं समिधं दत्त्वाऽन्नं यदन्नमं[11]च्यमृतेन देव बहुधा विरूपमिति चोक्त्वाऽनुमन्त्रयेत्रिः । स्विष्टकृतमग्निकार्यं कृत भुञ्जीत वाग्यतः " ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः—" प्रोक्षिताद्भैक्षादग्नौ हुत्वा भुञ्जीत " । अतः

---

१ क. भैक्षं प्रार्थनावा° । घ. भैक्षे प्रार्थनावा° । २ क. घ. °च्छब्दार्थयु° । ३ क. °ते पि सा पात्रे तस्य निक्षि° । घ. °तं ताम्रं सा । ४ क. °पवीतेन मं° । घ. °पवीतेज्यो । ५ घ. °स्तथा । य° । ६ ग. °द्भैक्ष्यं य° । ७ क. घ. ङ. °या । अपो° । ८ क. घ. °नी । अपो° । ९ °याऽनुमत्वेति गुर्वनुमत्वाभु° । १० क. घ. °यनापोशाग्नि° । ११ क. घ. °मधीत्युक्त्वा मन्त्रये° ।

र्थ(र्या)संनिधावेतदग्निकार्यं संनिहिते त्वाचार्येऽग्निकार्यस्थाने भैक्षमाचार्यो भोजयितव्य इति तेनैवोक्तं हविषा संस्तुतमित्यादिना ।

अत्र मनुः—" समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः " ॥

अस्यार्थः—यत्प्राङ्मुखो भुङ्क्ते तदायुष्यम् । आयुषे हितम् । एवं यशस्यम् । यः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते स श्रियं प्राप्नोति । यस्तूदङ्मुखः स ऋतं सत्यं यज्ञं वाऽऽप्नोति । एवं भोक्तुः प्राङ्मुखता नित्या काम्या च ।

" नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्यादेनमथान्तरा ।
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् " ॥

संवर्तः—" सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः" ॥

वसिष्ठः— " अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशतिर्गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः " ॥

आपस्तम्बः–' भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेन्न चोच्छिष्टं कुर्यादशक्तो भूमौ निखनेदप्सु वा प्रावेशयेदार्याय वा पर्यवदध्यादन्तर्धि(र्हि)तेन वा शूद्राय'॥ ३१॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ॥

ब्रह्मचार्यनापद्येकस्यान्नं नाश्नीयात् ॥

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचारी ब्राह्मणश्चेत्तदाऽभ्यर्थितः सन्नेकान्नमनापद्यपि भुञ्जीत । स चेच्छ्राद्धे भुञ्जीत तदा व्रतपीडाकरं मधुमांसादि वर्जयित्वाऽश्नीयात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचारिनियमानाह—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टं शुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ॥
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादांश्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मचारी मध्वादिकं वर्जयेत् । मधु मांसं शिष्टभोजनीयमपि । अञ्जनं कज्जलम् । उच्छिष्टं स्वस्य परस्य च गुरुव्यतिरिक्तस्य । तथा च वसिष्ठः—

---

१ ग. °वेव त° । २ ख. देनं तथाऽ° । ३ क. घ. °नं चैव । ४ ग. द्वात्रिंशत्तु गृह° । ५ क. ख. °शतं गृह° । ६ क. घ. °लयीत न चो° । ७ क. घ. वा प्रवेशयेदाचार्या° । ८ क. ग. °दद्याद° । ९ क. घ. °न्तरिते° । १० क. घ. °च्छ्राद्धं भु° । ११ ङ. °वादादि व° ।

" उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं[1] स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च " इति । शुक्तं परुषं वचो[2]ऽन्नं वा यत्कालवशादम्लं भवति । स्त्रीशब्देन स्त्रीविषये प्रेक्षणालम्बने लक्ष्येते । तदाह गौतमः—" स्त्रीप्रेक्षणालम्बने मैथुनशङ्कायाम् " इति । प्राणिहिंसनं प्राणिवधः । भास्करालोकनं[*] प्रसिद्धम् । अश्लीलं सभानर्हं वचः । परिवादः [3]परनिन्दावर्जनेनात्र वर्जनविषयः । संकल्पो व्रतनियमादिश[4]ब्दवाच्यो[5] लक्ष्यते । अत ए[6]वाऽऽह—" श्राद्धे व्रतमपीडयन् " इति ।

मनुस्तु—" सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः " ॥

चकारः स्मृत्यन्तरोपात्तानामन्येषां ब्रह्मचारिधर्माणामुपसंग्रहार्थः ।

तत्र मनुः—" नित्यं स्ना[7]त्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षि[8]पितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ।
वर्जयेन्मधुमांसानि गन्धमाल्यरसान्स्त्रियः ।
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ॥
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादितम् ।
द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ॥
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं[9] परस्य च ।
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ॥
कामाद्धि स्कन्दयन्[10]रेतो हिनस्ति व्रतमेव तु " ।

व्रतं ब्रह्मचर्यम् ।

यमः—" जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान् । "

तथा—" खट्वासनं च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् " ॥

गौतमः—

" वर्जयेन्मधुमांसं गन्धमाल्यं दिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोध-

---

* अत्र मिताक्षरायां भास्करस्योदयास्तमयावलोकनमिति वर्तते ।

---

१ क. °ज्यं स्वोच्छिष्टमुच्छिष्टो° । २ क. घ. °न्नं यावत्का° । ३ क. घ. परिनि° । ४ क. घ. °शब्दं वा° । ५ ख. °वाच्यं ल° । ६ क. घ. एव श्रा° । ७ ख. स्नातः । ८ क. ग. °दिनम् । द्यू° । ९ क. घ. °तं स्मर° । १० क. °न्दयेद्रेतो ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

लोभमोहवाद्यवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतपरिवादभयानि । गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतावसक्तिकापादप्रसारणानि । निष्ठ्यूत[3]हसितविजृम्भितावस्फोटनानि च । स्त्रीप्रेक्षणालम्बने मैथुनशङ्कायां द्यूतहीनसेवामदत्तादानं हिंसामाचार्यतत्पुत्रैस्तदीक्षितानि च । शुक्ता वाचो मद्यं नित्यं ब्राह्मणः " इति ।

अत्र स्नानं भोगार्थम् । भयं परं प्रति । कण्ठप्रावृतं कण्ठप्रावरणानि । अवसक्तिका जानु[11]नोरुपरि करबन्धः । अवस्फोटनमङ्गुल्याद्यङ्गस्फोटनम् । हीनसेवा मूत्र[12]पुरीषावमार्जनादिका । तां गुरोरपि वर्जयेत् । " अङ्गानि प्रक्षालयीताशुचिलिप्तानि गुरोरपि " इति दर्शनात् । शुक्ता वाचः परोद्वेगकराणि वाक्यानि । मद्यं प्रसिद्धम् । एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेदिति संबन्धः । मद्यं[13] नित्यं ब्राह्मणः । नित्यमिति वचनान्मद्यं कृतयुगादावपि ब्राह्मणेन वर्ज्यम् । क्षत्रियवैश्याभ्यां तु कलावेव । यद्ब्रह्मपुराणम्—

" दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।
सगोत्राद्वा सपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः " इति ॥

नित्यं सर्वकालम् । अब्रह्मचार्यपि ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेदित्यर्थः ।

तथा—" अधःशय्यासनी पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी
सर्वत्राप्रतिहतवाक्योऽन्यत्र पातकात् " ॥

अधःशय्यादि गुर्वपेक्षया ।

आपस्तम्बः—" आत्मप्रशंसां परगर्हां च वर्जयेत् " इति ।

तथा—" उत्सन्नश्लाघोऽङ्गानि प्रक्षालयीताशुचिलिप्तानि । गुरोरसंदर्शने " ।

उत्सन्नश्लाघ उत्सन्नशोभो भवेदिति शेषः । यथा गुरुर्न पश्यति तथा प्रक्षालयीतेत्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

" न प्रेक्षेत नग्नां स्त्रियम् । ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नो जिघ्रेत्[16] ।
न स्मयेत[17] यदि स्मयेतापिगृह्य स्मयेत[18], इति ब्राह्मणम् " ।

अपिगृह्य मुखं पिधाय स्मयेते[20]ति ब्राह्मणम् ।

---

१ ख. °वादवा° । २ ख. °नस्नानहृ° । ३ क. ग. निष्ठूत° । ४ क. घ. °तजृ° ५ । क. घ. द्यूतं हीनसेवाप्रद° । ६ ग. °दत्तदा° । ७ क. घ. °त्रस्त्रीदीक्षितनामानि शु° । ८ ग. °तद्दीक्षि° । ९ ख. °त्र स्थानं । १० क. घ. °रणम् । अ° । ११ क. ग. घ. °रि परिक° । १२ क. घ. °रीषोपमार्जनादिकार्ये गु° । १३ क. घ. °र्थं ब्रह्मचारिणो नित्यं सर्व° । १४ ग. आत्मोत्सन्नप्रशंसे च प° । १५ क. °नाच्छिद्य नोपजि° । १६ ग. व्रजेत् । १७ ख. स्मयीत यदि स्मयीता° । १८ ख. स्मयीतेति° । १९ क. घ. मुखमपिधायेति । २० ख. स्मयीते° ।

हारीतः—" हयगजरथचैत्यवृक्षविशेष*मारोहणफलचयनसंधिसर्पणकूपा-
वरोहणमहानद्यर्णवप्रतरणमहासाहसानि वर्जयेत् "।

मनुः—" मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्रोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्क्वचित् ॥
चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च " इति ॥ ३३ ॥

मान्यमाननं ब्रह्मचारिधर्मं वक्तुं मान्यानां लक्षणानि तावदाह—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ॥

गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः क्रियाः संस्कारिका यो यस्य करोति स तस्य गुरुः । एतावदेव गुरुलक्षणम् । तत्प्रसङ्गाद्ब्राह्मणं प्रति वेदमस्मै प्रयच्छतीति विध्यन्तरम् । निषेकादिक्रियानुष्ठानस्य वेददानस्य चार्थप्राप्तपौर्वापर्यानुवादकः क्त्वाप्रत्ययः । परमार्थतस्तु द्वे एवैते वाक्ये । अन्यथा क्षत्रियादेः स्वसुतं प्रति गुरुत्वं न स्यात् । वेददातृत्वाभावात् । इष्यते च क्षत्रियादेरपि स्वसुतं प्रति गुरुत्वम् । अन्यथा क्षत्रियादिसुतस्य पितृभार्यां गच्छतो गुरुतल्पगत्वं न स्यात् । + अत एव मनुर्गर्भाधानादिक्रियाकर्तृत्वं वेददाननिरपेक्षं गुरुलक्षणमाह—

" निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते " ॥

अत्राध्यन्नसंभावनमौचित्यप्राप्तमनूद्यते न गुरुलक्षणतया विधीयते । विप्रग्रहणं च प्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् । तथा सति क्षत्रियादिर्न हि गुरुः स्यात् । यथाविधिग्रहणेन च शूद्रादेर्निषेकमात्रकारिणोऽपि गुरुत्वं दर्शयति । तस्य तावन्मात्रविधानात् । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि । पुंसवनादिषु कर्मसु कृतेषु प्रयच्छतीति वचनाद्ब्राह्मणः पितैव संभवे सत्याचार्यो भवेदिति गम्यते ।

अत एव बृहस्पतिः—" एवं दण्डादिभिर्युक्तं संस्कृत्य विधिवत्पिता ।
वेदमध्यापयेद्यत्नाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा " ॥

इति पितुरेवाधिकारमाह । पितृव्यतिरिक्तानां गुरुत्वं त्वौपचारिकमिति दर्शयितुं लक्षणाभिधानम् ।

---

* षसमेति पाठो युक्तः । + इत आरभ्य वेददाननिरपेक्षमित्यन्तग्रन्थो न विद्यते क. घ. पुस्तकयोः ।

---

१ क. घ. °थवतरणप्र° । २ क. घ. °हसाविरुद्धानि । ३ क. घ. °चे सूर्यो नाभ्युदया° । ४ ग. °भ्युदये क्व° । ५ क. घ. चार्थावाप्तेः पौ° । ६ क. घ. °त्रास्यान्न° ।

देवलः—" उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विधा "

इति, तदुपचार इति मन्तव्यम् । अत्र च गुरुवचेषु वर्तितव्यमिति फलम् । अत एवानुवर्तनमाह—

" अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः " इति ।

गुरोर्भार्या गुर्वी । मातृतः पितृत इति बाहुल्याभिप्रायम् । महीपतिप्रभृतीनां तदभावात् । मनुरपि पूज्यमात्राभिप्रायेणाऽऽह—

" अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया " ॥

उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

यस्तु शिष्यमुपनीय वेदमध्यापयति स आचार्य उक्तः । वेदशब्देनात्र विद्यान्तराण्यपि संगृह्यन्ते ।

तथा च मनुः—" उपनीय गुरुः[1] शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते " ॥

कल्पशब्देनेह व्याकरणादीन्यङ्गानि मीमांसान्यायविस्तराश्च प्रतिपाद्यन्ते । कल्पो वेदार्थं कल्पयति ।

तथा च व्यासः—" न वेदपाठमात्रेण संतोषं कारयेद्द्विजः ।
पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति " ॥

पाठमात्रावसानोऽर्थानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एकदेशमुपाध्यायः ।

यस्तु वेदार्थैकदेशमध्यापयति स तस्योपाध्यायः ।

मनुः—" एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि[3] वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते " ॥

ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ॥

---

१ क. ख. घ. °वानन्तरमा° । २ क. घ. वेदैक° । ३ क. घ. °पि मानवः । योऽ° ।

यो यज्ञाधिकारिणा स्वयज्ञसिद्ध्यर्थं परिक्रीतः सन्यज्ञकृद्भवति स तस्य ऋत्विगित्युच्यते ।

मनुः—" अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते " ॥

स च त्रिविधः । यथाऽऽह हारीतः–"क्षीरहोताऽऽहार्यवृतो विशेषवृतः " इति ।

लक्षणान्याह—" यो यस्याग्नीनाधत्ते स तस्य क्षीरहोता " ।

अस्यार्थः—अग्न्याधेयसंबन्धिनामृत्विजां मध्ये यः कश्चिदग्निहोत्र ऋत्विग्भवति स क्षीरहोतेति ।

तदाहाऽऽश्वलायनः—" स्वयं पर्वणि जुहुयादृत्विजामेक इतरं कालम् " इति ।

" तस्यालाभे यमन्यं नित्यार्थं वृणीते स आहार्यवृतः । अथ यमन्यमुत्तरोत्तरेषु क्रतुषु वृणीते स विशेषवृतः " ।

ऋत्विग्लक्षणमिह प्रासङ्गिकम् । ब्रह्मचारिणं प्रति तस्यानुपयोगात् ॥

एते मान्या यथापूर्वम् ।

एते गुर्वादयो मान्याः पूज्याः, यथापूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य, उत्तरोत्तरेऽभिवादनोपसंग्रहणादिभिर्मान्या इत्यर्थः ॥

एभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

एभ्यो गुर्वादिभ्योऽत्यर्थं गौरवं मातैवार्हतीत्यर्थः । गौतमस्तु मातुराचार्यस्य गौरवमाह—" आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां मातेत्येके " । अत्र च गुरुशब्द औपचारिकः ।

पुराणात्—" द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।
तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे एतयोः श्रेयान्गुरुः सम्यग्विचक्षणः ।
स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ॥
अनुशिष्टौ विसर्गे वा विक्रये चेश्वरा मताः "

एवं च सति पितुर्मातुराचार्यस्य च विप्रतिषिद्धार्थविषयायामाज्ञायां पितुराज्ञा गरीयसी । तदभावे मातुस्तदभाव आचार्यस्य ।

---

१ क. ख. °ताऽऽर्य° । २ क. घ. °नाधत्ते । ३ क. घ. °ग्न्यादेय° । ४ क. घ. °तरकालमितरस्य ला° । ५ क. पूर्वपूर्वमनतिक्रम्य यथापूर्वमुत्तरोत्तराभि° । ६ क. घ. °रवे विकल्पमा° । ७ ग. विश्रये । ८ क. ग. घ. °स्य प्र° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

आचार्यस्य पुनराज्ञा पित्राज्ञातोऽपि गरीयसीत्याह मनुः—

" उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् " ॥

ब्रह्मद आचार्यः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मचर्यकालस्य परिमाणमाह—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥
ग्रहणान्तिकमित्येके ।

उक्तं ब्रह्मचर्यं तत्प्रतिवेदं प्रतिशाखं द्वादश वर्षाणि पञ्च वा वर्षाणि वेद-स्वीकारान्तं[1] वा कर्तव्यम् ।

मनुः—" षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं[2] व्रतम् ।
तदर्धिकं पादिकं[3] वा ग्रहणान्तिकमेव वा[4] " ॥

आर्धिकपक्षे षड्वर्षाणि, पादिकपक्षे त्रीणि वर्षाणि, एकवेदब्रह्मचर्यम् ।

यमः—" गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते " ॥

केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य केशान्तो नाम संस्कारः कर्तव्यः । क्षत्रियवैश्ययोस्तु मनूक्तः—

" केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः " इति ॥

जन्मादिरेषा वर्षसंख्या, गर्भादिश्चेद्विवक्षिता स्याद्गर्भषोडश इत्यवक्ष्यत्, यथा गर्भाष्टम इति । केवलसंख्योपादाने तु जन्मैवावधिः, यथाऽष्टमे चाब्द इति ॥ ३६ ॥

आ षोडशाच्चाऽऽ द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ॥
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

जन्मत आ षोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्योपनयनकालः, अत ऊर्ध्वं तत्कालो नास्तीत्यर्थः । एवमा द्वाविंशाद्वर्षात्क्षत्रियस्याऽऽ चतुर्विंशाद्वैश्यस्य । अभिविधौ चायमाकारः । यत[5] आह व्यासः—

---

१ ग. 'स्वीकरणान्तं । २ ख. त्रैवेदिकं । ३ क. घ. पाक्षिकं । ४ क. घ. वा । पाक्षिकपक्षे त्री' । ५ ख. 'तः । तत्'।

"औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः ।
द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां कालश्चेदत्यगादयम् ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः" ॥ ३७ ॥

अतिक्रान्तोपनयनकालानां यद्भवति तदाह—

अत ऊर्ध्वं[1] त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

द्विजातयोऽनुपनीता यथासंख्यं षोडशद्वाविंशतिचतुर्विंशतिवर्षेभ्य ऊर्ध्वं व्रात्यस्तोमाख्यं क्रतुं[2] विहाय सर्वधर्मानधिकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिता व्रात्या इति तेषां संज्ञा । व्रात्यस्तोमो नाम व्रात्यानां प्रायश्चित्तक्रतुः । तेन चोद्दालकव्रतादिना[3] कृतप्रायश्चित्ता उपनीता धर्माधिकारिणो भवन्ति, संव्यवहार्याश्चान्येषाम् । यदाह मनुः—

"नैतरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह" ॥

अपूतैरिति वचनात्कृतप्रायश्चित्तैः सह संव्यवहारो न दोषायेति गम्यते । अत्र "सर्वधर्मबहिष्कृताः" इति तु पाठे धर्मशब्दो द्विजातिधर्माभिप्रायः, न वर्णधर्मविषयः । व्रात्यानां वर्णत्वानपायात् ॥ ३८ ॥

अत्र द्विजातिधर्मबहिष्कृतत्वे हेतुमाह—

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातृतो ब्राह्मणादयः प्रथमं जायन्ते । द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्[4] । तस्माद्विजा एते मन्वादिभिः स्मृताः । अत्र द्वितीयमिति क्रियाविशेषणम् । अतोऽनुपनीतत्वाद्व्रात्या न द्विजाः । तस्माद्विजातिधर्मानधिकारस्तेषामुक्तः[5] ॥ ३९ ॥

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ॥
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां पञ्चयज्ञादीनां[6] तपसां कृच्छ्रचान्द्रायणादीनामन्येषामपि शुभफलानां कर्मणां मध्ये वेद एव पर उत्कृष्टो निःश्रेयसकरः । यज्ञादिभ्यः कर्मभ्यो

---

१ ङ. °र्ध्वं पतन्त्येते सर्वक(ध)र्मबहिष्कृताः । २ ग. व्रतं । ३ क. घ. °दिप्रायश्चित्तान्तरमप्युपलक्ष्यते । ततश्च कृ° । ४ क. घ. °नाद्यस्मात्तस्मा° । ५ क. घ. °तिकर्मा° । ६ ग. °ज्ञानां ।

वेदस्य निर्धा[1]रणमनुपपन्नमिति वेदशब्देन वेदाध्ययनं लक्ष्यते । तस्य च युक्तं यज्ञादीनां मध्ये परत्वं निःश्रेयसकरत्वान्निःश्रेयसकरबोधकत्वाच्च ।

तथा च मनुः—

" आ ह वै स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् " ॥

आ नखाग्रेभ्यः परमं तपस्तप्यते[2] हेत्यन्वयः ।

तथा—" वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः[3] ।
तं ह्यस्याऽऽहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते " ॥ ४० ॥

अत्र[4] हेतुमाह[5]—

मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्द्विजः ॥
पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यो द्विजः प्रत्यहमृचोऽधीते स मधुपयोभ्यां देवान्मधुघृताभ्यां च पितॄं-[6]स्तर्पयति ॥ ४१ ॥

यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ॥
प्रीणाति देवानाज्येन पितॄंश्च मधुना द्विजः ॥ ४२ ॥

यो यजूंषि यथाशक्त्यधीते स घृतामृतैर्देवानाज्यमधुभ्यां च पितॄन्प्री-णाति ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ॥
सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहं सामानि पठेत्स सोमघृतैर्देवान्मधुसर्पिर्भ्यां च पितॄंस्तर्पयेत् ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद्देवान्पितॄंश्च मधुसर्पिषा ॥
संतर्पयेद्यथाशक्ति योऽथर्वाङ्गिरसीः पठेत् ॥ ४४ ॥

यो यथाशक्त्यथर्वाङ्गिरसीः पठेत्स मेदसा पश्वादिशरीरधातुविशेषेण देवान्मधुसर्पिर्भ्यां च पितॄंस्तर्पयति ॥ ४४ ॥

---

१ क निरावर° । घ. निवार° । २ क. ग. घ. °प्यत इत्य° । ३ क. घ. °तः । ते ह्य° । ४ ग. तत्र । ५ ख. °माहुः । म° । ६ क. ग. °र्पयेदिति । य° । ७ ङ. °न मधुना च पितॄंस्तथा । यो । ८ ङ. °वानथर्वाङ्गिरसः पठन् । पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः । यो° ।

[1]वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ॥
इतिहासांस्तथा विद्यां[2] योऽधीते शक्तितोऽन्वहम् ॥ ४५ ॥
मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ॥
करोति तृप्तिं च तथा पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥

[3]वाकोवाक्यं प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपो वेदभागः । पुराणं प्रसिद्धम् । नाराशंस्य ऋ[4]ग्वेदखिलग्रन्थाधीताः[5] "इदं जना उपश्रुत" इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । गाथिका इन्द्रगाथाद्याः । इतिहासा भारताद्याः । विद्या मधुविद्याद्याः । एतद्यः प्रत्यहं यथाशक्त्यधीते स मांसक्षीरौदनमधुभिर्देवतर्पणं मधुसर्पिषा च पितृतृप्तिं करोति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वैः कामफलैः शुभैः ॥

ते देवाद्या उक्तेन प्रकारेण तृप्तास्तर्पयितारं सर्वैः काम्यमानैः फलैस्तर्पयन्ति ॥

यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याऽऽप्नुयात्फलम् ॥ ४७ ॥

क्रतुप्रतिपादको वेदभागः क्रतुस्तं योऽधीते स तस्य क्रतोः फलं प्राप्नोति ॥ ४७ ॥

त्रिर्वित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ॥
तपसश्च परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान्द्विजः ॥ ४८ ॥

धनपूर्णस्य सकलभूमिदानस्य त्रि[8]रभ्यस्तस्य परस्य तपसः फलं तदनवरतस्वाध्यायवान्द्विजो लभते । मधुना पयसेत्यादीनां प्रत्यक्षैव श्रुतिर्मूलम् । सा च ब्रह्मयज्ञाध्ययनविध्यर्थवादभूतेति ब्रह्मयज्ञविधिरत्र कल्प्यः । तेन विनाऽर्थवादानर्थक्यात् । स च ब्रह्मचारिणोऽपीति तत्प्रकरणे वाक्यारम्भः ।

"अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमा[9]श्रितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽर[10]ण्ये समाहितः" ॥

इति । ततश्चासमर्थः सावित्र्या ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् । सम[11]र्थ ऋगादिभिः ॥ ४८ ॥

द्विविधः खलु ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तत्रोपकुर्वाणस्य धर्मा उक्ताः । नैष्ठिकस्येदानीमाह—

---

१ क. ग. घ. वाक्योवा° । २ ङ. विद्याः शक्त्याऽधीते तु योऽन्व° । ३ क. ग. घ. वाक्योवा° । ४ क. ग. घ. °ग्वेदाखि° । ५ ख. °धीतैः । इ° । ६ ख. °नातप° । ७ क. घ. उपाश्रु° । ८ क. त्रिभ्यस्तप° । घ. त्रिभ्यस्तस्य त° । ९ क. ग. घ. °मास्थितः । १० ग. °रण्यं स° । ११ क. °मर्थमृगा° । ग. °मस्त ऋ° । घ. °मर्थाङ्गादि° ।

(ब्रह्मचारिप्रकरणम् १)

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसंनिधौ ॥
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

उपकुर्वाणकब्रह्मचार्याश्रमं यमिच्छेत्तमावसेत् । तत्र यदि ब्रह्मचर्याश्रममिच्छेत्तदा नैष्ठिकब्रह्मचारी भवेत् । निष्ठा शरीरपातः, तदवधिके ब्रह्मचर्ये संकल्पः कृतो येन स नैष्ठिकब्रह्मचारी । स पुनराचार्यस्य संनिधौ वसेन्न समावर्तेत। आचार्याभावे तत्पुत्रस्य तदभाव आचार्यपत्न्यास्तदभावेऽग्नेः॥४९॥

तत्र वसतो यत्फलं तदाह—

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ॥
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाऽऽजायते पुनः ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

अनेन पूर्वोक्तेन ब्रह्मचर्यचरणेन देहं देहवन्तमात्मानं साधयन्ब्रह्मप्राप्तियोग्यं कुर्वन्विजितेन्द्रियो वशी चतुर्मुखलोकमवाप्नोति नेह संसारे पुनराजायते । अपुनरावृत्तिलक्षणं फलं ब्रह्मोपासकस्य सतो भवति न केवलकर्मणः । तदुक्तमाश्रमान्प्रकृत्य च्छान्दोग्ये—

“ सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ” इति ।

अस्यार्थः—सर्वे एते ब्रह्मस्कन्धाश्चत्वारोऽप्याश्रमिणः पुण्यलोका भवन्ति । एषां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मनिष्ठः सोऽमृतत्वमपुनरावृत्तिलक्षणमेतीति ।

हारीतः—

“ द्विविधो ब्रह्मचारी, उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तयोरुपकुर्वाणको व्याख्यातः । निष्ठां चेद्गच्छेदा शरीरनिपाताद्गुरावासीत तदभावे गुरुपत्न्यां तदभावे गुरुपुत्रं(त्रे) गुरुपुत्राभावेऽग्निमेवोपचरेत् । यज्ञियाः समिध आहृत्य संमार्जनोपलेपनोद्बोधनसमूहनसमिन्धनपर्यग्निकरणपरिक्रमोपस्थानहोमस्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमाधितिष्ठेन्न पद्भ्यां कर्षेन्न मुखेनोपधमेन्नापश्चाग्निं च युगपद्धारयेन्नाजीर्णभुक्त उच्छिष्टो वाऽ*भ्यादध्यान्नो(न्ना)भ्यादधेद्वाऽतिक्रामेन्न

* अभ्यादध्यात्स्वी कुर्यात् । अभ्यादधेत्परितोऽभ्याधानं कुर्यात् । अभ्याधानं स्रुक्स्रुवयोः संस्कारविशेषः । अतिक्रामेत्, उल्लङ्घयेत् । निष्ठीवेत्, मुखत उच्छिष्टकफादि निःसारयेत् । अग्निमिति सर्वत्र संबध्यते ।

१ क. °ह्मचर्या° । २ ग. °धयित्वा जि° । ३ क. ग. घ. चेह जा° । ४ ग. °ह्मलोकप्रा° । ५ क. घ. °ते । न पु° । ६ क. घ. °कर्मिणः । ७ क. ख. ग. °कृत्या छान्दो° । ८ क. ख. ग. °लोके भ° । ९ क. घ. °ते धर्मस्कन्दाश्च° । १० ग. °स्कन्दाश्च° । ११ ख. ग. °होमास्तत्र । १२ क. घ. °ध्यान्नेधानोभ्यादधद्वा° ।

निष्ठीवेत् । विविधचरुहं(ह)विर्दानविशेषैराग्नेयैरग्निमहरहरिन्धेताऽऽमन्त्र्य गच्छेदाहृत्य निवेदयेत्तन्मना: शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति ”।

वसिष्ठः—

“ ब्रह्म[3]चार्याश्रमं परिचरेदा शरीरविमोक्षणात् । आचार्ये च प्रेतेऽग्निं परिचरेत्संयतवाक्चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्षे गुर्वधीनो जटिलः शिखाजटो वा तथा त्रिरह्नोऽभ्युपेयादपः ” ।

देवलः—

“ सकृद्भोजनं सकृदप्स्ववगाहनमुभयकालमग्निहोत्रं सं[4]ध्योपासनमलुञ्चचर्मकेशनखत्वग्गन्धमाल्यस्नेहाभ्यञ्जनाञ्जनवेषालंकारच्छत्रोपा[6]नद्वाहनलङ्घनप्लवनधावनचिकित्साज्योतिर्लक्षणवास्तुविद्यामङ्गलपौष्टिकशान्तिकर्मगान्धर्वसङ्गसमयबन्धनशिल्पलेख्यलेखनकारुकर्मनेत्रमक्षेत्रद्रव्यधनधान्यपरिच्छदशस्त्रद्यूतव्यवहाराङ्गभावलीलापरिहासप्रणयकुहकविस्मापनविडम्बनविवादोत्सेकपरिवेदनरोदनवार्तिनस्यपादोद्वर्तनवर्जम् । गुरोः पूर्वोत्थानं जघन्यसंवेशनं प्रणामसंदिष्टकरणमिष्टशुश्रूषा नित्योपासनमपचितिस्तदभावे तत्पुत्रे दारेषु वा तद्वृत्तिरा मरणात् ” ।

यद्यापदि क्षत्रियादिर्गुरुर्भवति तदा तत्र नाऽऽत्यन्तिकवासः । तथा[11] ब्राह्मणेऽप्यध्यापनमकुर्वाणे । यदाह मनुः —

“ नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
ब्राह्मणे चान[12]नूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ” ॥

न ब्रह्मचर्यस्मृतेरग्निहोत्रादिगृहस्थधर्मविधायकश्रुतिविरोधो वाच्यः । भिन्नविषयत्वात् । यो हि स्त्रीरागवशात्कृतविवाहस्तद्विषयाऽग्निहोत्रादिश्रुतिः । ब्रह्मचर्यस्मृतिस्तु वैराग्या[13]दन्धत्वादिदोषाद्वा विवाहानधिकृतपुरुषविषया । अत एव पाक्षिकत्वेन नैष्ठिकत्वमाह मनुः—

“ यदि त्वात्यन्तिकं वासो रोचयेत गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ” **इति** ॥

तथा च विष्णुः—“ कुब्जवामनजात्यन्धक्लीबपङ्ग्वा[14]र्तरोगिणाम् ।
व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ” **इति** ॥

---

१ क. घ. °दावृत्य । २ ग. घ. °न्मनः श° । ३ क. ग. घ. °ह्मचर्या° । ४ क. घ. °ध्योपस्थान° । ५ क. घ. °सके° । ६ क. °नहोद्वर्तनल° । ७ ग. °नविचि° । ८ ग. °षविद्याल° । ९ क. घ. °त्रध° । १० क. घ. °ज्ञाताव° । ११ ग. °था ब्रह्मपुराणेऽपि । अध्यापनमकुर्वाणो य° । १२ क. घ. °नधीयाने । १३ क. °दनुबन्ध° । १४ ख. °ङ्ग्वान्तरो° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

न च विवाहादिकारिणामनाश्रमिणामेव जपतपःपरायणानामप्यवस्थानमुचितमित्याह दक्षः—

"अनाश्रमी नैव तिष्ठेदब्दमेकमपि द्विजः।
आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्तीयते हि सः॥
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतः सदा।
नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः"॥

आश्रमादाश्रमान्तरगमनेनोत्तरं परिगृह्य पूर्वं[2] न परिगृह्णीयादिति स एवाऽऽह—

"त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते।
प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः" इति॥ ५०॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धे[3] ब्रह्मचारिकाण्डं (प्रकरणं) समाप्तम्* ॥ १॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

विवाहप्रकरणम् । (२)

सर्वसाधारणत्वेन ब्रह्मचारिप्रकरणमुक्तम्। अधुनाऽवसरप्राप्ता गृहस्थधर्मा उच्यन्ते[4]। ते च—

"अपत्नीको नरो भूप कर्मयोग्यो न जायते।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽपि वा नृप॥
पत्नी धर्मार्थकामानां कारणं प्रवरं नृणाम्"

---

* एतदग्रे ख. पुस्तके—
"आदौ कर्मकथाङ्कितं प्रकरणं यद्ब्रह्मचारिव्रत-
प्रोद्यद्रम्यमहर्षिवाक्यमहितं ग्रन्थेऽपरार्काभिधे।
तद्धर्माधिगमार्थमद्य लिखितं श्रीशंकरेण स्वयं
दृष्ट्वैतत्सदसत्प्रमाफलावीथं प्रज्ञाविवेकोदयात्"॥
इत्यधिको ग्रन्थः।

---

१ क. ग. घ. °श्रमे नै°। २ क. ग. घ. °र्वे प°। ३ ख. °बन्धने ब्र°। ४ ख. ग. °न्ते। तथा। अ°।

इत्यादिदर्शनादाज्ञार्यया विना न भवन्ति । सा च स्नानोत्तरकालभाविनीत्याह—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया ॥
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥५१॥

पूर्वोक्तेन न्यायेन वेदं व्रतान्युभयं वा पारं नीत्वा समाप्य स्नायात् । एतेषां च पक्षाणां शक्तिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था । यदि भिक्षाटनाद्यशक्तो व्याधिततया राजदैविकाद्यभिभवासमर्थः, तदा वेदं केवलं व्रतान्येव वा केवलानि समाप्य स्नायात् । अत एव विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति त्रैविध्यं स्मर्यते । अतस्तस्य स्नानपरिणयनोत्तरकालमध्ययनसमापनं तदर्थज्ञानं वा । अत एव वक्ष्यति—

" कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही " ।

इति प्रक्रम्य—

" वेदार्थानधिगच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च " इति ।

वेदार्थज्ञानं चावश्यं कार्यम् ।

तथा च व्यासः—" न वेदपाठमात्रेण संतोषं कारयेद्द्विजः ।
पाठमात्रावसानो हि पङ्के गौरिव सीदति ॥
यथा पशुर्भारवाही न तस्य लभते फलम् ।
द्विजस्तथाऽर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ।
वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ॥
अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां ख(क)ण्डनं यथा ।
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ॥
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ।
अधीत्य यत्किंचिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ॥
स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्धि सः ।
श्रुतहीनमधीते यत्रेह नामुत्र तद्भवेत् ॥
श्रुतं तु केवलमपि समुद्धाराय कल्पते ।
समुचितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ॥
त्रयाणामपि वर्णानां केवलाध्ययनाद्द्विजात् ।
ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कथितं यथा ॥

१ ख. च कालानां श° । २ क. घ. °जदेवि° । ३ क. घ. °स्य भजते । ४ ग. °धीतं श्र° । ५ ग. °तं केवल्म° । ६ क. घ. ज्ञानकर्मसमं यु° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

अधीतश्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् ।
पाठमात्रार्दितान्नित्यं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् ॥
पशूनिव च तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ।
ऋक्पादमप्यधीत्याऽऽदौ न्यायतस्तु तदर्थवित् ॥
विशिष्यते श्रुतं यस्माद्गरीयो धर्मसाधनम् ” ।

श्रुतिश्च—“ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ” ॥

शुष्कवृक्षं स्थाणुमाहुः । स यथाऽऽरोपिततृणादिभाराक्रान्तो भवति, न च भरभृतिं भारभोगं वा चेतयमानो लभते, केवलं भाराधारभावाज्जन्तुरेव भारभाग्भवति, तथाऽयं भवति—यो वेदाध्ययनेन धारणावसानेन कदर्थितात्माऽपि तदभिधेयं कर्मावबोधादि प्रधानप्रयोजनानुरञ्जितविध्यर्थवादमन्त्रनामधेयादिविभागेन न जानाति तज्ज्ञानेऽप्यध्याप्ययतमानः । य इदानीं निष्पन्नार्थावबोधः सोऽधिकृतत्वात्कर्मपारिपूर्ण्यात्प्रमादेषु प्रायश्चित्तजागरणाच्च स्वकर्मनैपुण्याच्च साकल्येन पुण्यफलं कुशलं दृष्टमश्नुते । नाकं च सत्यलोकान्तमदृष्टपुष्ट्या प्राप्नोत्यर्थज्ञानजनितानुषङ्गिकधर्मांशेन क्षपितदृष्टादृष्टगतपरिपन्थिनाशनादिदोषदूषकोपात्तदुरित[11] इति ।

तथा[12]—

“ उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ” ॥

अस्यार्थः-अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति, अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति, एनामविद्वान्वाचं महार्थाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे तनुं विवृणुते जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते, एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते ।

मनुश्च—“ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ” इत्यादि ॥

अपि च स्मार्तस्य गृह्यादिपरिज्ञानमात्रापेक्षित्वान्न[13] च तत्परिज्ञानमन्यशास्त्रश्र-

---

१ क. °त्रार्पिता° । २ ग. नार्थये° । ३ ग. च भारभृ° । ४ क. घ. °नप्रायो° । ५ घ. °रञ्जनावि° । ६ क. °प्यध्याप्य° । ७ क. घ. °श्चित्तजा° । ८ ग. स्वधर्मे° । ९ क. घ. °ण्यात्सद्वैगुण्यानृण्याच्च । १० ख. °पन्थनना° । घ. °पन्थना° । ११ ग. °दिदू° । १२ ग. श्रुतिरन्या च “ उ° । १३ ग. घ. °क्षितत्वा° ।

वणादिना न भवति। तस्य कर्मक्रमाद्यवबोधमात्रापेक्षित्वात्[2]। यदि शाखान्तरश्रवणादिना सर्वत्र नाधिक्रियते, तदाऽग्निकार्यादावप्यनधिकारो ब्रह्मचारिणः स्यात्। तेन यद्यत्करोति तत्तज्ज्ञात्वा न युगपज्ज्ञात्वेति। तस्माज्ज्ञात्वा चानुष्ठानमित्ययमपि विधिः परिगृहीतो भवति। कथं स्नायादित्याह— गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं कात्यायनाद्युक्तं—

"गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्य"

इत्यादि गुर्वर्थाहरणशक्तादिविषयं[3], तदन्यादिविषयं—

"धान्यं वासांसि शाकं च गुरवे प्रीतिमाहरेत्"

इत्यादि मन्वादिलक्षितं वा दत्त्वा, तदनुज्ञया वाऽदत्तवरोऽपि। अत एव गौतमः—"विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्र्यः कृतानुज्ञात(न)स्य वा स्नानम्" इति। वेदपारनयनं समुच्चय एव वेदाध्ययनस्य तदर्थज्ञानेन सह। अत एव "वेदमधीत्य च्छन्दोविषयानर्थान्बुद्ध्वा स्नायात्" इति स्मर्यते।

मनुरपि—"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" इति॥

अधिगन्तव्यो ग्रन्थतोऽर्थतश्चेति दर्शयति। व्रतैश्च पूर्वोक्तैर्वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यानी(सानी)त्यादिप्रतिपादितैः। ततश्च यदुक्तं भट्टेन—

"तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसादि वर्जयन्।
जिज्ञासिताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते"

इति, तदनेन विरुध्यते। तेषां समावर्तनाधिकत्वात्। अत एव—

"अग्नीन्धनं भैक्षचर्यमधःशय्यां गुरोर्हितम्।
आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः" इति नियम्यते।

नच—"गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते"

इति स्नाने समावर्तनभ्रान्तिः कार्या।

"गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्"

इति भेदस्मरणात्। स्नातकश्च मन्वादिभिः प्रदर्शितः—

"तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः।
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा" इति॥

---

१ क. घ. °ना स°। ग. °ना भ°। २ ग. °क्षितत्वा°। ३ क. घ. °यं धा°। ४ ख. °दत्वादि°। ५ ख. कृत्वानु°। ६ ग. °क्तैस्त्यजेन्म°। ख. °क्तैर्जयेन्म°। ७ क. °स. साधन°। ८ ग. °र्जयेत्। जि°। ९ ग. ग. °चर्यमि°।

तं स्नातकं दारसंग्रहाभिमुखतया प्रतीतं पितुर्ब्रह्मदायहरं, ब्रह्म वेदः । अनेन तस्याध्ययनयोगः ख्याप्यते । दायो रिक्थम् । अनेन तस्य योग्यत्वमुच्यते । अन्यथा सवर्णा[1]पुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभते[2] केषामिति तदभावः । पितुर्द्रव्याभावे प्रतिग्रहादिना[3]ऽप्यवाप्य पाणिग्रहणं कर्तव्यं पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् । अन्यथा पाकयज्ञादेरसिद्धिः । तस्य द्रव्यमूलत्वात् । अत एव गौतमः— " द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थम् " इति । स्रग्विग्रहणं विभूषणप्राप्त्यर्थम् । तल्पं शयनम् । तत्रस्थमर्हयेत्पूजयेत्प्रथमं गवा । गोशब्देन मधुपर्कं लक्षयति । " ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे च " इति स्मरणात् ।

स च गां वेदयते कुरुतेति कारयिष्यन्नुत्सृजतेत्युत्[4]प्रेक्षन्निति द्विधा भवति ।

स्नातकश्च नवधा भिद्यते । संकल्पभेदात् । यथाऽऽह मनुः—

" सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।
गुर्वर्थपितृमात्रर्थस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥
नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभै[5]क्षुकान् " ॥ ५१ ॥

ततः किमित्याह—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥५२॥

नैव विप्लुतं ब्रह्मचर्यं यस्य । विप्लुतिः स्खलनम् । तत्संभवे तु प्रायश्चित्ती न[6] त्वविवाह्यः किं त्वयं विशेषः । यदि स्नानादधो विप्लुतस्तदाऽवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ।

" अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् " ।

इति स्मरणात् । स्नानादूर्ध्वं यदि पुनस्तदा सामान्यम् ।

" मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला[7] च या भवेत् ।
व्याधिता चाधिवेत्तव्या " ॥

तथा—" भार्यायै पूर्वमा[8]रिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात् " ॥

इत्यादिस्मरणदर्शना[9]त्प्राप्तस्य पुनर्विवाहस्य विप्लुतब्रह्मचर्य[10]त्वापत्तेरप्राप्तिर्मा[11]

---

१ क. ग. °वर्णपु° । २ ख. लभेत कैषा° । ३ क. °नाऽपि वाऽस्य पाणिग्रहणं । ४ क. ख. घ. त्प्रेक्ष्याभि° । ५ क. ग. °भैक्षका° । ६ क. घ. न तु वि° । ७ क. घ. °लाशया । ८ क. °मारण्यै । ९ ग. °नात् । अप्राप्त° । १० ग. °चर्याप° । ११ ग. °र्मा काङ्क्षी° ।

प्रसाद्क्षीदित्यत्राविप्लुतब्रह्मचर्य इति पदं पूर्वत्र स्नानकर्तुर्विशेषणीयम् । लक्षणैर्युक्ताम् । लक्षणानि बाह्याभ्यन्तराणि । बाह्यानि कायस्वरादिगतानि । यथाऽऽह मनुः—" अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीं चारुभाषिणीम् " इति ॥

दशां दशनामित्यर्थ इति । लक्षण्यामित्येतस्मादेव विपरीता तु त्याज्या, यथा—

" नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचाटां न पिङ्गलाम् " इति ॥

तथा नामतोऽपि वर्ज्या, यथा वा—

" देवनाम्नीं नदीनाम्नीं शैलगन्धर्वनामिकाम् ।
ऋक्षवृक्षनदीनाम्नीं दारार्थे परिवर्जयेत् " इति ॥

यथा—" नक्षेवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रुष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम् " ॥

यदा पुनरभ्यन्तराणि सूक्ष्माणि भवन्ति तदाऽऽश्वलायनोक्ता परीक्षा कार्या, तत्र "बुद्धिरूपलक्षणसंयुक्ताम्" इत्युक्त्वा स्वयमेव चोद्यं कृतं " लक्षणानि दुर्ज्ञानानि " इति, तस्योत्तरम्—

" अष्टौ पिण्डान्कृत्वा, ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदि च कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती । वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विनी । अविनाशिनो ह्रदात्सर्वसंपन्ना । देवनात्कितवी । चतुष्पथाद्द्विप्रव्राजिनी । इरिणादधन्या । श्मशानात्पतिघ्नी " इति ।

अनन्यपूर्विकां नैवान्यस्मै या पूर्वं दत्ता । एतच्च वाग्दत्ताविषयं वेदितव्यं न संस्कृताविषयम् । तस्याः पुनर्भूत्वात् । यथाऽऽह मनुः—

" यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

१ क. घ. °चर्या इ° । २ क. घ. पूर्वे स्ना° । ३ ग. °ङ्गीं नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् । त° । ४ क. घ. °दशनां मृ° । ५ क. ग. घ. °ता वर्ज्या । य° । ६ क. घ. °संपन्नामुपयच्छेतेत्युक्त्वा । ७ क. घ. °पश्यतां । ८ क. ख. °न्नाश्चेदु° । ९ क. घ. °भूतत्वा° । १० ग. °न द्विजो ।

(विवाहप्रकरणम् २)

न च तत्र दानं निवृत्तमित्याशङ्कनीयम् ।

अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेताऽऽदौ वरो यदि ॥
न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा "

इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं बलादपहृतायामपि वेदितव्यं,

" बलादपहृता कन्या मन्त्रैरपि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा "

इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च प्रायश्चित्तोत्तरकालं वेदितव्यम् । कान्तां स्नातकस्य कमनीयत्वान्मनोनयनानन्ददायिनीम् । एतच्च मङ्गलादिनिराकरणेन विधीयते । " यत्र मनःसक्तिस्तामुद्वहेत् " इति विधानात् । असपिण्डानां सापिण्ड्यं वक्ष्यति । यवीयसीं जन्मतः प्रमाणतोऽपीत्येके ।

वसिष्ठः—" गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षे-
यीमस्पृष्टमैथुनामवरवयसं सदृशीं भार्यां विन्देत " ॥

गृहस्थ इति भाविनि भूतवदुपचारस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । तेनाकृतदारोऽपि गार्हस्थ्यसंकल्पवानाश्रमान्तरान्निवृत्तो गृहस्थधर्मेष्वधिक्रियते । न च—

" ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् "

इति नियम्यते । अनियमेनाऽऽश्रमान्तरस्वीकारदर्शनात् । तथा च नृसिंहपुराणम्—

" गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सा(स) यमिच्छेत्तमावसेत् ।
विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् " इति ॥

विष्णुपुराणं च—" गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वाऽथ गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥
ब्रह्मचर्येण वा कालं कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् ।
गुरोः शुश्रूषणं कुर्यात्तत्पुत्रादेरथापि वा ॥
वैखानसो वाऽपि भवेत्परिव्राडथ वेच्छया " इति ॥५२॥

विशेषान्तराण्याह—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

अरोगिणीमदीर्घरोगोपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकात्वभयात् । यथाऽऽह मनुः—

---

१ ख. ग. °नार्षेयीं° । २ क. घ. °स्तदर्थप्रा° । ३ क. घ. °म्य नि° ।

" यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया " ॥

इत्यनेन गुप्ताऽपि पुत्रिका भवति । न केवलं[1] या परिभाष्य दीयते—

" अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति "

इति रतिपुत्रफला भार्या यदि पुत्रोऽन्यस्य भवति तदैकाङ्गवैकल्यम् । पुत्रिकां वक्ष्यति । असमानार्षगोत्रजामित्य[समानार्षजाम(?)]समानगोत्रजामिति [च(?)]वेदितव्यम् । ततश्च सगोत्रायाः सगोत्रत्वेनैव निषेधो न समानार्षापेक्षया । एवं[2] समानार्षाऽपि स(न) गोत्रमपेक्षते । अत एव गौतमः—" असमानप्रवरैर्वि[3]वाहः " इति[4] । समानता च नामतः संख्यातश्च समुच्चयेन भवति न तद्वैषम्ये[5] । यत्रापि संख्यासाम्य[6] एकस्य द्वयोर्वाऽन्यत्वं तत्राप्यसमानतैव । यत्र पुनरा[7]ङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धाताम्बरीषयौवनाश्वे[8]ति विकल्पेन ऋषयो भवन्ति तत्रापि वर्ज्या[9] । समत्वस्य पाक्षिकत्वात् । न[10] चासमानार्षग्रहणं गोत्रविशेषणम् । " असमानप्रवरैर्विवाहः " इति भेदस्मरणात् ।

" परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् "

इति पृथक्प्रायश्चित्ताच्च । त्यागश्चोपभोगस्य न तु तस्याः । यथाऽऽह सुमन्तुः—" मातुलसुतां पैतृष्वसेयीं समानार्षगोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्यैनां बिभृयात् " इति, एतच्चामतिपूर्वं(र्वे) वेदितव्यम् ।

" सगोत्रां चेद[11]मत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात्प्रजाता चेत्कृ[12]च्छ्राब्दपादं चरेत् " इति बौधायनः । मतिपूर्वे गुरुतरम् । यथाऽऽह गौतमः—" मातृपितृयोनिसंब[13]न्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्मा[14]भ्यासिपतितात्यागिपतितत्यागिनः पतिताः " इति ।

मनुरपि—" ज्ञातित्वेना[15]नुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः " इति ।

ततश्च पतितोत्पन्नः पतितो भवतीति लभ्यत एव । ननु सगोत्रनिराकरणेनैव सपिण्डनिषेधे प्राप्ते किमिति भेदेनाधस्तने श्लोके " असपिण्डां यवीय-

---

१ क. घ. °वले या । २ ग. °मानगोत्रापेक्षा । ए° । ३ क. घ. °विवरैर्विवा° । ४ ग. °ति । सगोत्रतश्च । ५ क. ग. °षम्यं य° । ६ ग. साम्ये समानता नामतः संख्यैक° । ७ क. घ. °नराङ्गि° । ८ ग. °ति ऋ° । ९ क. घ. वर्ज्यं स° । १० क. घ. न च स° । ११ क. घ. मन्येत प्रय° । १२ क. घ. °कृच्छ्रपा° । १३ क. घ. °बन्धाग° । १४ क. ग. घ. °भ्यासप° । १५ ग. °नाभ्युपे° । घ. °नान्वयेया° ।

सीम् " इत्युक्तम् । न । एतत्तत्संततिजाया निराकरणार्थम् । इतरथाऽसमानार्षगोत्रजा तत्स्त्रीसंततिजा परिणेया भवेत् । एषा चासपिण्डता मातृपक्षेऽपि वेदितव्या । यथाऽऽह मनुः—

" असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने " ॥

नैव सपिण्डा मातुर्या । चकारात्पितुश्च । "असगोत्रा च या" इत्येतावत्युच्यमाने यत्पितुर्ग्रहणं करोति तत्क्षेत्रिकापुत्राभिप्रायेण । अन्यथा—

" यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु "

इति तत्सगोत्राया विवाह्यत्वं स्यात् । सा प्रशस्ता, क, दारकर्मणि, यद्दारैर्विना न भवति । तच्च वचनादेव मा भूदित्याह—मैथुने, मिथुननिर्वर्त्ये यदेकैकस्य निर्वर्त्यं न भवति पाकयज्ञादिकम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः—" पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु " इति । सहग्रहणं बलीवर्दवत्समानाधिकार इति दर्शनार्थम् । ततश्च भर्त्राऽसौ भर्तव्याऽहं दानादिकं निर्वर्तयामि त्वमपि संकल्पं कुर्विति, तयाऽपि तथैव कार्यमन्यथा दोष इति सहाधिकारः । अतश्चैकफलभोक्तृत्वं फलान्तरोद्भूतिबाधश्च । "असपिण्डा च या मातुः" इति मातुलादिसुतापरिणयनिषेधः । मातुः सपिण्डत्वात् ।

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा,

इति मातृकुलान्मातामहप्रभृतीन्पञ्च पुरुषानतीत्योद्वाहः *कार्यः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं सप्त पितृकुलात् । अत्र 'न भार्यां विन्देत' इत्यधिकारे विष्णुः—" मातृतस्त्वा पञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चाऽऽ सप्तमात् " इति । ननु " असपिण्डाम् " इत्युक्तमेव किमर्थं पुनरुच्यते " सप्तमात्पितृतः " इति । सत्यम् । किंतु बैजिनोऽपि सप्तमादिति नियमार्थम् । यथाऽऽह गौतमः—" ऊर्ध्वं तु सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बैजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् " इति ।

नारदोऽपि[12]—"सप्तमात्पञ्चमादर्वाग्बन्धुभ्यः पितृमातृतः[13] ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा " ॥

* कार्य इत्यधिकम् ।

१ ख. ग. °त्रजां त° । २ क. घ. °तिप° । ३ क. °ता सामान्यप° । ४ क. घ. °पुत्रिकापा° । ५ क. घ. जातस्त° । ६ ग. °नेऽपि मि° । ७ ग. °पं न ब° । ८ ख. ग. भर्ताऽसौ । ९ क. घ. °थं मातृपि° । १० घ. °तु बीजि° । ११ क. घ. °भ्यो बीजि° । १२ग. °पि पञ्चमात्सप्तमादर्वाग्बन्धुभ्यो मातृपितृतः । १३ घ. °तृजः । अ° ।

पैठीनसिश्च " असमानार्षेयीं[1] कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत् । सप्त पितृतः । त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा " इति ।

अत्र च समानजातीये पञ्च । असमानजातीये त्रीनिति व्यवस्थितो विकल्पः । न च सप्तमे पञ्चमे वा भवति विवाहः । यथा—

" सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
ये च संतानजास्तेऽपि पतिताः शूद्रतां गताः " इति विष्णुः॥

किं च यद्यसमानगोत्रत्वान्मातुलसुतापरिणयनं तदा मातृष्वसा-(स्र)दुहितुरपि स्यात् । समानन्यायात् । एतद्यदि स्मृतीनामेव केवलानां प्रामाण्यम् । यावता शिष्टस्यापि प्रामाण्यम् । यथाऽऽह मनुः—

" वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनां वेदवित्स्मृतिशील[2]ता " ।

व्यतिरेकेण साधू[3]नामाचारं दर्शय[4]ति येन तस्य शास्त्रविरोधेऽपि प्रामाण्यं स्यात् । इतरथा शीलं चेष्टितमाचारश्चैव साधूनामिति भेदेन ग्रहणं न स्यात् । साधवश्च दर्शिताः—" न्यायेनाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः " इति ॥

न च तत्र वेदविदो न सन्ति न च तैरेतन्न चरितम् । यथा च बौधायनेन स्पष्टमेवंविधस्याऽऽचारस्य प्रामाण्यं दर्शितम्—

" पञ्चविधा विप्रतिपत्तिः । दक्षिणतोऽनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युषितभोजनमुच्छिष्टभोजनं पितृष्वसा(स्र)मातुलदुहितृपरिणयनमिति । तथोत्तरतः पञ्च । ऊर्णाविक्रयः शीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमिति । इतर इतरस्मिन्कुर्वन्दुष्यतीतर इतरस्मिन्देशे प्रामाण्यादित्याचारबलेनैव प्रामाण्यमुक्तं स्यात् । एतद्यद्यनन्तरं न ब्रूयान्मिथ्यैतदिति गौतमः । उभयं त्वेतन्नाऽऽद्रियेत । शिष्टस्मृतिविरोधात् " इति ।

स्मृतिविरोधश्च दर्शितः—"ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्" इति । शिष्टविरोध[5]श्चाविगमात् । यत्पुनरुक्तं "न तत्र शिष्टा न सन्ति" इति, तदसंबद्धम् । "शिष्टः पुनरकामात्मा " इति वसिष्ठस्मरणात् । न शिष्टाः काम[6]कारेण शास्त्रविरोधे प्रव-

१ ख. ग. 'नार्षीयां क' । २ ख. ग. 'लव्य' । ३ ख. ग. 'धूनां द' । ४ घ. 'यन्ति च । ये' । ५ ख. 'रोधाश्चा' । ६ क. घ. 'धश्च विज्ञानात् । य' । ७ ग. 'गचारे' ।

र्तन्ते । गौतमग्रहणमेकवाक्यप्रतिपादनार्थम् । अनिराकरणात् । तथा च वसिष्ठः—“ देशकुलाचारा आम्नायाविरुद्धाः प्रमाणम् ” इति । आम्नायो वेदः । तदविरोधोऽस्तीति चेत्, नैतत् । भगिन्यादिगमनेऽपि तदविरोधदर्शनादतिप्रसक्तेः । तस्मान्नान्धपरम्परया न्यायागतस्य व्यवहारस्य प्रामाण्यम् ।

यदपि—“ आयाहीन्द्र पातीभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो वाजसातौ जुषस्व ।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव ते तव भागः पैतृष्वसेयीमपामिवौघः” ॥

इति, तन्मन्त्राणामविधायकत्वे सत्यपि परिणयननिराकरणं द्योत्यते । कथम् । कश्चित्प्रार्थयते । आयाहीन्द्रास्मदीयं यज्ञमन्यैरपि सोमपतिभिरीळितेभिः स्तोत्रार्हैः सह । आगत्य च वाजसातौ सोमरूपान्नभोजनप्रस्तावे जुषस्व । सोममिति संबध्यते । एवं प्राध्र्येन्द्रस्तुत्यर्थं स्वरूपानुवादं करोति—ये ते सोमपतयो भवता सहाऽऽयातास्ते सकृत्सोमपानेन तृप्ताः सन्तः सोमं जहुस्त्यक्तवन्तः । किमिव, यथा पैतृष्वसेयीं भगिनीं भार्यात्वेनात्यन्तानभिलषणीयां त्यजन्ति स्वकीयमातुलस्य संबन्धायोग्यतया, तद्वद्भवदुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्षतया । तव पुनरयं सोमभागोऽपामिवौघः सातत्येनाऽऽ कर्मसमाप्तेरिति । ततश्चानेन प्रतिषेधो दर्शितः । यदपि श्रुतौ “ तृतीयं पुरुषं गच्छामहे” इति । तदपि स्रुग्व्यूहनपरत्वेनान्यार्थत्वा(ब)त् । अपि च “प्रजापतिः स्वां दुहितरमभिध्यायत तस्यां रेतोऽवाकिरत् ” इत्यादिश्रवणादतिप्रसक्तिं करोति । प्रायश्चित्तदर्शनाच्च—

“ पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुरौप्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ” इति ॥

भगिनीग्रहणं संदेहनिरासार्थम् । न चापरिणीताविषयत्वमाशङ्कनीयम् । येनानन्तरं वक्ति—

“ एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ” इति ॥

तथा कन्यादातुरपि नियमोऽस्ति । यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—

“ सगोत्रेभ्यो दुहितरं न प्रयच्छेन्मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्च सप्तमात् ” इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्च—

“ मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ” इति ॥

---

१ क. घ. °भिलाष° । २ ख. तद्वद्भ° । ३ क. घ. °त्येन क° । ४ क. घ. °किं प्राप्नोति
५ क. घ. °राप्तस्य ग° ।

मातृगोत्रग्रहणं पितृसगोत्रवन्निराकरणार्थम् । जन्यजनकसंबन्धस्योभयंस्योभयत्राविशिष्टत्वात् ।

शातातपोऽपि—" एकगोत्रां विवाह्यैव समानप्रवरां तथा ।
मातुलस्य सुतां चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " इति ॥

यदा चेत्थं तदा न कुतश्चिद्भ्रान्तिबुद्धिर्व्याख्यानात्तत्प्रवृत्तेर्वा संदेहः कार्यः शास्त्रस्य विविक्तत्वात् ॥ ५३ ॥

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात्[3] ॥
स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

दश पूरुषा मातृतः पञ्च पितृतश्च ख्याता यस्मिन्कुले तस्मात्कन्या ग्राह्येति नियम्यते ।

यथाऽऽश्वलायनः—" कुलमग्रे परीक्षेत मातृतः पितृतश्च " इति ।

इदमपरं विशेषणं श्रोत्रियाणां महाकुलात् । " श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते [पा० सू० ५-२-८४] " इत्यध्ययनेनश्रुतेन श्रोत्रियो भवतीति श्रुतं लक्षयति । महाकुलात्पुत्रपौत्रपशुदासीग्रामादिसमृद्धादिति । एवं सर्वप्राप्तौ सत्यामपवादमाह–स्फीतादपि न ग्राह्या संचारिरोगान्वितात् । संचारिणः शुक्रशोणितानुयाता रोगाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः[तैः], दोषैश्च निष्पुरुषत्वादिभिरन्वितात् । अत एव मनुः—

" महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसंबन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् " इति ॥
" हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोलोमशार्शसम् ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च " इति ॥

हीनक्रियं यथाविहितगर्भाधानादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं कन्याजन्मादिबहुलम् । निश्छन्दो वेदाध्ययनरहितम् । लोमशमत्युल्बणलोमयुक्तम् । अर्शसमर्शोव्याधियुक्तम् ।

हारीतोऽपि—

" श्वित्रिकुष्ठ्युदरियक्ष्मामयाव्यल्पायुरनार्श(रर्श)स(सा) [नार्षेया]ब्रह्मसमानार्षेयं चेत्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति।कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्तीत्यादितः षट् । अयज्ञियत्वादनार्षेयम् । अदैवत्वादब्रह्म । एककुलत्वात्समानार्षेय-

---

१ क. ग. घ. °यत्रा° । २ क. घ. °द्भ्रान्तबु° । ३ क. ख. °त् । हीनाद° । ४ क. ख. °यनं श्रु° । ५ ग. °माभिस° । ६ ख. घ. °न्दोरोम° । ७ ख. °मार्षसः । ब्र° । ८ क. घ. °नार्शसब्रह्मसमानार्षे° ।

मिति । तस्मात्सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नग्निकां श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत । तस्मात्कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् " ।

आमयावि अत्रोक्तेतरसंचारिरोगवत् । अत्र च श्वित्र्यादीनि षड्वर्जनीयानि । अत्र हेतुः—कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीति । अनार्षेयमस्मर्यमाणगोत्रप्रवरम्¹ । तस्य च वर्ज्यत्वमयज्ञियत्वात् । अयज्ञियत्वं च यज्ञेष्वस्मर्यमाणगोत्रप्रवरस्यानधिकारात्² । अब्रह्माविद्यमानवेदाध्ययनम् । तद्वर्ज्यत्वे हेतुः—अदैवत्वादिति, दैवकर्मशून्यत्वात् । " नग्निका दशवर्षा " इति भविष्यत्पुराणम् ।

यमश्च—" चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत् ।
अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां च विवर्जयेत् ॥
अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥
श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां³ कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।
सदा कामकुलं वर्ज्यं लोमशानां च यत्कुलम् ॥
अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डु कुलं भवेत् " ।

ऋत्विजोऽत्र निन्द्ययाजकाः । कामकुलं कामप्रधानकुलम् । अतिवर्णमतिकृष्णमतिगौरं वा ॥ ५४ ॥

किंच—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ॥
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव गुणैः पूर्वोक्तैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । सवर्ण उत्कृष्टो वा यदि⁴ श्रोत्रियो भवति । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे पुरुषार्थस्य तन्मूलत्वात् । परीक्षा च नारदोक्ता—

" परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः⁵ ।
पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥
सुबद्धजत्रुजान्वस्थिसुबद्धांसशिरोरुहः ।
स्थूलघाटस्तनूजत्वगविलम्बगतिस्वरः⁶ ॥
रेतोऽस्य प्लवते वाऽप्सु⁷ ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान्स्याल्लक्षणैरेभिर्विपरीतस्तु षण्डकः ॥

---

१ ख. ग. °माणम् । प्र ° । २ क. घ. °कारणात् । अ ° । ३ ख. ग. °कुष्ठकु° । ४ ख. दि श्रो° । ५ घ. °ङ्गदर्शनैः । पु° । ६ क. घ. °नूरुत्व° । ७ क. ग. घ. °तोऽप्सु प्लवते नास्य ह्रा °।

चतुर्दशविधः पण्डः[1] शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गपण्डो वध्रश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥
ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता[2] मुखेभगः ।
आक्षिप्तमोघबीजौ[3] च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राऽऽद्यावप्रतीकारौ पक्षौख्यं[4] मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात्त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत्क्षतयोन्याऽपि च स्त्रिया ॥
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
पतिरन्यस्ततो नार्या वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रश्यति द्वि(ध्व)जः ।
तं हीनविषयं तु स्त्री वर्षं क्षिप्त्वाऽन्यमाश्रयेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यैः[6] स्वयोषिति ।
लभेत साऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति " ॥

सुबद्धं सुश्लिष्टं, जत्रु ग्रीवास्कन्धयोः संधिः । घाटा ग्रीवापश्चाद्भागः । निसर्गपण्डो लिङ्गवृषणहीन एवोत्पन्नैः[7] । वध्रश्चा[8]लिताण्डः । पक्षपण्डो यस्य पक्षान्तरिता रतिशक्तिः । गुरोरभिशापादेव, देवक्रोधादेव[9] देवनिन्दाजनितक्रोधात् । ईर्ष्यापण्डः स्वस्त्रीविषय ईर्ष्यास्तम्भितरेताः । सेव्यः स्त्रिया बहुप्रकारं सेव्यमानो जातरिरंसः । वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गेन वातनिःसरणमात्रम् । मुखेभगः, यः परमुख एव भगकार्यं करोति । आक्षिप्तरेता विसर्गसमये यस्य रेतः प्रत्यक्प्रवर्तते । मोघबीजो यस्य गर्भाधानसमर्थं रेतो न भवति । शालीनो यस्य[10] धृष्टस्त्रीसंनिपाताल्लिङ्ग[11]पातो भवति । अन्यापतिः—यस्य भार्याव्यतिरिक्तायामेव योषिति पुंस्त्वम् । मासमाचरेत्, मासं यावत्प्रतीक्षेत ।

---

१ ग. षण्डः । २ ख. °रेतो मु° । ३ क. घ. °बीजौंशं शा° । ४ क. पक्षक्षेमा° । ५ घ. °क्षाक्षेमा° । ६ ख. °ष्यः सुयो° । ७ क. घ. °न्नः । नध्रो गलि° । ८ ख. वध्रः शालि° । ९ क. घ. °धानिन्दादेवज° । १० क घ. °स्य पृष्ट° । ११ क. घ °ङ्गसंनिपातः । अ° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

[*एतेभ्यः पूर्वज्ञातेभ्यो न कन्या देया (+यदि त्वज्ञानाद्दद्याच्चिकित्स्येषु चिकित्सां यावत्प्रतीक्षेत ।] अचिकित्स्यत्वे दत्त्वाऽऽच्छिद्यान्यस्मै देया।) युवा न वृद्धः। धीमानभ्रान्तचित्तः। सर्वस्य चित्तमूलत्वात्। अत एव "बुद्धिमते कन्यामुपयच्छेत्" इत्युक्तम् । जनप्रियो न विरक्तजनः । दृष्टादृष्टस्य तन्मूलत्वात् । गौतमोऽपि—" विद्याचारित्रबन्धुशीलसंपन्नाय दद्यात्" इति ॥ ५५ ॥

किं च—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ॥
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रा[1]ऽऽत्मा जायते स्वयम् ॥५६॥

यदुच्यते चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य तिस्रो राज्ञो द्वे वैश्यस्येति शू[2]द्राद्दारोपसंग्रहः । नैव मम तन्मतम् । किमिति । यस्मादयं तत्र जायते स्वयं तस्माज्जाया भवति । " यदस्यां जायते पुनः " इति श्रुतेः ।

मनुरपि—" हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् " इति ॥

तथा—" शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते " इति ॥

यत्पुनरुक्तं—" न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते " ॥

इति, तत्तयोरत्यन्तप्रतिषेधार्थं न वैश्यादिप्राप्त्यर्थम् ॥ ५६ ॥

अनुकल्पक्रममाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

यदा पुनरुक्तलक्षणा सवर्णा नास्ति पूर्वा च विनष्टा[3][न] चानाश्रमिणा स्थातव्यं नै[4] चाऽऽश्रमान्तरेऽधिक्रियते सामर्थ्याद्बहुधनो बालापत्यश्च तदा तस्यामवस्थायां तिस्रो द्वे एका च ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या वर्णानुपूर्व्येण स्वा शूद्रस्य सवर्णा पुनश्चतुर्थी मुख्या स्थितैव । यथाऽऽह मनुः—

" शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च वि[5]शः स्मृते ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते ।+एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थः क. घ. पुस्तकयोर्न ।

---

१ ग. घ. ङ. °त्रायं जा° । २ क. ग. घ. शूद्रदा° । ३ क. घ. °ष्टा च न चाऽऽश्रमिणां स्था° । ग. °ष्टा तदा नाऽऽश्र° । ४ गं. नवाऽऽश्रमान्तरो विधीय° । ५ क. विशिष्यते । ते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्र्यजन्मनः ॥
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः " इति ।

कामतः प्रवृत्तानां न धर्मतः, अत एव ता जघन्याः । क्रमशो न व्युत्क्रमेण, व्युत्क्रमे च दोषो मनुना दर्शितः—

" शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः " इति ॥

अत्रिगौतमयोरिदं मतं शूद्रावेदी पतति वेदनमात्रेणैव । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या, तस्यापत्येनेति भृगोः । तच्च व्युत्क्रमेणेति द्रष्टव्यम् । इतरथा—

चतुस्त्रिद्व्येकभागी ना वर्णशो ब्राह्मणात्मजा " ।

इति भागविभागौ न स्याताम् । न च तत्प्राधान्यं श्राद्धादिदानेषु कार्यम् ।

" दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्नन्ति पितरस्तस्य न च स्वर्गं स गच्छति "

इति वचनात् ॥ ५७ ॥

विवाहानाह—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ॥
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मो नाम विवाहो ब्राह्मणानामुचित इति । तस्मिन्नाहूय पूर्वोक्तलक्षणं वरं वरो(रे) वरयितव्यः अ(र्थ्ये)र्थित्वे ज्ञाते शक्त्याऽलंकृत्य कन्या दीयते ।

मनुरपि—" आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः " इति ॥

देवलोऽपि—" ततो विनीतां कल्याणीं कन्यां कुलवयोन्विताम् ।
अलंकृत्यार्हते दद्याद्विवाहो ब्राह्म उच्यते " ॥

यमश्च—" अद्भिर्या दीयते कन्या ब्रह्मदायेति तां विदुः " ।

ब्रह्मदायेतिसंज्ञा[3] श्राद्धे पङ्क्तिपावनत्वव्यवहारार्थम् । तस्यां जातः पुनात्युभयत्र मातापितृकुले पुरुषानेकविंशतिम् । यदि यथोक्तकारी भवति । तथा च गौतमः—" पुनन्ति साधवः पुत्राः " इति ।

अत्र मनुः—" दश पूर्वापरान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन् " ॥

---

१ ख. स्वाश्चाग्र्य° । २ ग. घ. °भागी न स्यात् । न° । ३ ग. °ज्ञा प° । ४ ग. घ. °शतिम् । ब्रा° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

सुकृतं विहितकरणं प्रतिषिद्धवर्जनं चोच्यते ।

आश्वलायनः—" तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयतः" इति ॥५८॥

यज्ञस्थऋत्विजे दैवः

विवाह इत्यनुवर्तते, दीयते शक्त्यलंकृतेति च । ऋत्विजे यज्ञं कुर्वते दक्षिणात्वेन यथाशक्त्यलंकृत्य कन्या दीयत एष दैवो विवाहः ॥

आदायाऽऽर्षस्तु गोद्वयम् ॥

वराद्गोमिथुनं गृहीत्वा तस्मै यथाशक्त्यलंकृत्य कन्या दीयत इत्येष आर्षो विवाहः । शौनकः—" गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः " इति ॥

अनयोः फलमाह—

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

प्रथमविवाहजातो दैवविवाहोत्पन्नः सप्त पूर्वान्सप्तावरान्पुरुषान्पुनाति । उत्तर आर्षो विवाहस्तज्जस्त्रीन्पूर्वांस्त्रीनवरानित्येवं षट्पुरुषान्पुनाति ॥ ५९ ॥

*सहोभौ चरतां धर्ममित्युक्त्वा दीयतेऽर्थिने ॥

स कायः

उभौ सह धर्मं चरतामित्येवं कन्यावरावुक्त्वा यथाशक्त्यलंकृत्य कन्या कन्यार्थिने दीयते यत्स कायः प्राजापत्यो विवाहः ॥

तस्य फलमाह—

पावयेत्तज्जः षड्वंश्यान्सह चाऽऽत्मना ॥ ६० ॥

तस्यां जातः षट्पूर्वान्षडपरान्पुरुषानात्मानं च त्रयोदशं पावयेत् ।

अत्र देवलः—" एते विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रधानिकाः ।
अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥
चतुर्ष्वेतेषु दत्तायामुत्पन्नास्तनयाः स्त्रियाम् ।
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनन्त्यासप्तमं कुलम् " इति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानात्

वराद्द्रविणमादायाऽऽत्मार्थं कन्यार्थं च पित्रादिभिर्यत्कन्यार्पणं क्रियते स आसुरो विवाहः ॥

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके–" इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने " ।

---

१ क. घ. °ज्ञस्थायर्त्विजे । २ ख. छ. °प्रदानि° ।

गान्धर्वः समयान्मिथः ॥

कन्यावरयोरन्योन्यसमयात्त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरित्येवंरूपाद्दाननिरपेक्षाद्यः कन्यास्वीकारः स गान्धर्वो विवाहः ॥

राक्षसो युद्धहरणात्

युद्धेन कन्याबन्धूञ्जित्वा यत्कन्याहरणं कन्यास्वीकारः स राक्षसो विवाहः॥

पैशाचः कन्य[1]कां छलात् ॥ ६१ ॥

कन्य[2]कां छलादपहृत्य यत्स्वी करोति स पैशाचो विवाहः। केचित्पठन्ति " कन्यकाछलात् " इति । तस्यार्थः—कन्यकाछलनात्तत्स्वीकारः पैशाचो विवाह इति । एतेऽष्टौ विवाहाः । विवाहशब्दो यद्यपि कन्या[3]याः सप्तपदातिक्र[4]मेण(मणे)मुख्यस्तथाऽपि ऋत्विज्या*यात्तत्तद्ब्राह्मादिशास्त्रवि[5]हितभार्यात्वसाधके कर्मसमुदाये वर्तते । स च समुदाय उपाधिभेदाद्ब्राह्मादिव्यपदेशं लभते । तदुपाधित्वेनैव दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यम् ।

यथा—" अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वं दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः " इति[6] ।

न पुनरेव विवाहशब्दार्थः । तथा सति हि—

" उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे
चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः "

इत्युक्त्वा यदुक्तं—

" तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् "

इति, तन्नोपपद्यते । न हि कन्यादानात्पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति । तस्माद्दानविवाह[7]योर्भेदात्तदभिधानयोः पदयोः सामानाधिकरण्यमुपचारेणैव व्याख्येयम् । यत एव दानं न विवाहोऽत एव गान्धर्वादिषु विवाहेषु दानमन्तरेणैवोपयमनं कन्यास्वीकारात्मकं विवाहत्वेनाऽऽह शौनकः—

" मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः " ।

मिथः परस्परं कन्यावरावहं ते भर्ता त्वं मे भार्येति संप्रतिपत्तिं कृत्वा

---

* ऋत्विक्प्रयुक्ततत्तादिति पाठो युक्त इति भाति ।

---

१ क. ङ. 'न्यकाछ' । २ क. 'कां बला' । ३ ग. 'न्याया दानपरस्तथाऽपि स' । ४ ग. 'मेणैव मुख्य ऋत्विक्प्राया' । ५ घ. 'हिते भा' । ६ घ. 'ति पुनर्दानमेव । ७ क. ग. 'हशब्दयो' ।

कन्यामुपयच्छेत स्वी कुर्यादिति तस्यार्थः । ततोऽत्र दानं[1] न विद्यते विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो[2] भेदको धर्मः कन्यावरयोर्मिथः संप्रतिपत्तिः । एवं राक्षसपैशाचयोरपि विवाहत्वं कन्यादानरहितमेव द्रष्टव्यम् । युद्धं छलनं च तयोर्भेदकौ धर्मौ । तदाह—

" हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यश्च हरेत्स राक्षसः " ।

तथा पैशाचमपि मनुराह—

" सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपैयच्छति[3] ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः " ॥

एवमुपयमनपाणिग्रहणशब्दवत्[4]परिणयनशब्दोऽपि दैण्डिन्यायेनैव[5] कर्मसमुदाये शास्त्रेषु प्रयुज्यते ।

एषां विवाहानां मध्येऽयमस्य धर्म्यो वर्णस्यायमधर्म्य इत्याह मनुः—

" षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् " ॥

ब्राह्मादीन्गान्धर्वपर्यन्तान्विवाहान्षड्ब्राह्मणस्य धर्मादनपेतान्विद्यात्[6] । अवरान्पश्चादुक्तानासुरादीन्पैशाचान्तांश्चतुरो विवाहान्क्षत्रियस्य । वैश्यशूद्रयोरपि तानेव राक्षसवर्जितान्विद्याज्जानीयादित्यर्थः ।

एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह—

" चतुरो ब्राह्मणस्याऽऽद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः " ॥

ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यश्चेति चत्वारो विवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः । आसुरगान्धर्वौ तु न प्रशस्तौ[7], न निन्दितौ । क्षत्रियस्य पुना राक्षस एकः प्रशस्तः । आसुरगान्धर्वौ तु पूर्ववत् । वैश्यशूद्रयोस्त्वासुर एकः प्रशस्तः । गान्धर्वस्तु पूर्ववत् । पैशाचः पुनः सर्ववर्णानां निन्दित एव ।

" स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः " ।

इत्यविशेषस्मृतेः ।

यत्तु मनुनैवोक्तं—" क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् "

---

१ क. घ. °नं वि° । २ क. ख. °हाभ्यन्त° । ३ क. ख. °पगच्छ° । ४ क. ख. ग. °वत्पाणिग्रहणश° । ५ क. घ. दण्डन्या° । ६ ग. °र्व्यान्विप्र° । ७ घ. °स्तौ । नि° ।

इति, तत्पैशाचस्य ब्राह्मणादन्येषां वर्णानामत्यन्तापद्यनुग्रहार्थम् । तस्माद्ब्राह्मणस्याऽऽपद्यपि पैशाचानुग्रहो नास्तीति सिद्धम् ॥ ६१ ॥

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ॥
वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रयजन्मनः ॥ ६२ ॥

सवर्णायामुह्यमानायां वरेण तस्याः पाणिर्ग्राह्यः । क्षत्रिया ब्राह्मणेनोह्यमाना शरं गृह्णीयात् । य(त)था तस्याः पाणिमिव तं शरं वर उपाददीत । वैश्या तु विप्रेण क्षत्रियेण वा परिणीयमाना प्रतोदं बलीवर्दखेदनमाददीत । अग्रयजन्मशब्द उत्कृष्टवर्णमात्रपरः । मनुः—

" वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने " ॥ ६२ ॥

कन्याप्रदानाधिकारिणस्तत्क्रमं चाऽऽह—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ॥
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

पित्रादीनां क्रमपरिपठितानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सत्यप्रकृतिस्थत्वे तू(चो)त्तर उत्तरः प्रकृतिस्थः कन्याप्रदो भवति । अविप्लुतबुद्धिः प्रकृतिस्थः । अप्रकृतिस्थेन पित्राऽपि कृतं कन्याप्रदानमकृतमेव,

यदाह नारदः—" स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः " ॥

स्वतन्त्रोऽपि पितृत्वादिना स्वातन्त्र्यार्होऽपि यद्यप्रकृतिस्थत्वेन परतन्त्रो भवति तदा तत्कृतं कार्यं वाग्दत्तादिकर्माकृतं वेदितव्यम् ।

तथा—" पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
मात्र(ताऽ)भावे तु सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः " ॥

विष्णुः—" पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता च ।
इति कन्याप्रदाः पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः " इति ॥ ६३ ॥

---

१ क. ग. घ 'ह्णीत क्षत्रि' । २ क. ग. सति प्र° ।

(विवाहप्रकरणम् २)

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥

कन्यायाः प्रदाताऽधिकारी तामददद्गर्भहत्यां प्रत्युत समाप्नोति संपूर्णां प्राप्नोति।

यत्तु मनुप्रवचनं—" काममा मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि।
न त्वेवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हि चित् " ॥

इति, तद्गुणवद्वरसंभवे गुणहीनाय न दातव्येत्येवंपरं न तु कन्यर्तुदर्शनमदोष इत्येवमर्थम्। तथा हि सति वचनान्तरविरोधः।

तथा च काश्यपः—" पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता " ॥

वृषली धर्मानधिकारिणी।

" यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् "।

कन्यया चाहमृतुमतीति बान्धवेभ्यो निवेदयितव्यमित्याह[1] नारदः—

" कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत्।
न चेत्प्रदद्युस्तां भर्त्रे ते स्युर्ब्रह्महभिः[3] समाः " इति ॥

अत्र संवर्तः—" माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् " ॥

गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ६४ ॥

दातॄणां पित्रादीनामभावे स्वयमेव कन्या गम्यं गमनार्हं सवर्णमुत्कृष्टवर्णं वा पातित्यादिदोषरहितं वरं भर्तारं कुर्यात्। एतच्च प्राग्रजोदर्शनात्। दृष्टे तु तस्मिन्पित्रादिषु सत्स्वपि स्वयमेव कन्या वरं कुर्यात्। न पित्रादिशासनम्[4]-पेक्षेत। यदाह बौधायनः—

" त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम्।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अविद्यमानं(ने) सदृशं(शे)गुणहीनमपि व्रजेत् "।

सदृशो गुणवान्। यत्तु विष्णुनोक्तम्—

" ऋतुत्रयमपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् "

इति, तद्गुणवद्वरलाभे सति द्रष्टव्यम्। तदलाभे तु वर्षत्रयमुपासनीयम्।

---

१ ख. ग. घ. 'वेदित°'। २ ख. न तमु°। ३ घ. स्युर्भ्रूणह°। ४ ख. ।पिव्यादि°।

अत्र मनुः—" अलंकारं नाऽऽददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेयं स्याद्यदि तं हरेत् " ॥

वरमपि प्रति स एवाऽऽह—
" पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् " ॥

शुल्कं मूल्यम् ॥ ६४ ॥

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक् ॥
दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

पित्रादिना कन्या सकृदेव देया तां दत्त्वाऽपहरन्वक्ष्यमाणेन कन्यास्तेयदण्डेन युज्यते । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देया न तु पूर्वस्मै ।

अत्र गौतमः—" प्रतिश्रुत्याधर्मसंयुक्ताय न देयात् " इति ।

नारदः—" स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।
वरणाद्ग्रहणं पाणेः संबन्धोऽयं त्रिलक्षणः " ॥

वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्चेति त्रिविधः संबन्धः ।
" तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ।
पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥
तेषां निष्ठा तु विद्वद्भिर्विज्ञेया सप्तमे पदे " ॥

अस्यार्थः—तयोः कन्यावरयोरनियतमनियमः । वृताऽपि न परिणीयते वाग्दत्ताऽपि न प्रदीयत इत्येवंरूपः, तस्य कालं कारणं च वक्तुमुक्तम्—वरणाद्दोषदर्शनादिति । वरणादूर्ध्वं कन्यावरयोरन्योन्यदोषदर्शनादनियमो भवति । वरणादिति सावधारणं वचनम् । वरणादेवोर्ध्वं न विवाहादित्यर्थः । अत्र हेतुः—पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति । तैर्मन्त्रैरुत्पादितभार्यात्वरूपसंस्कारायाः परित्यागो न युक्त इति ।

तथा—" प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून्समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् " ॥

कात्यायनः—" वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।
रक्तागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् " ॥

---

१ घ. °स्तवरो लभते । २ क. घ. °तनि° । ३ ख. ग. °पि प° । ४ क. ख. ग. साधा° ।

वाग्दत्ताविषयमेतद्वाक्यद्वयम् । रक्तागमो रजोदर्शनम् ।

" प्रदाय गच्छेच्छुल्कं यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः " ॥

एतदपि प्राग्विवाहाद्द्रष्टव्यम् ।

वसिष्ठः—" अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेताऽऽदौ वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा " इति ॥

न च मन्त्रोपनीता मन्त्रवता विवाहकर्मणोपनीता प्राप्ता, संस्कृता न भवतीत्यर्थः ।

कात्यायनः—" पूर्वदत्ता तु या कन्या अन्येनोढा यदा भवेत् ।
संस्कृताऽपि प्रदेया स्याद्यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता " ॥

चेद्गुणवत्तर इति शेषः ॥ ६५ ॥

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ॥

कन्याप्रदः कन्यादोषं स्वयं जानन्वरेणाविदितं तस्य च प्रत्यक्षायोग्यमकथयित्वा तस्मै यदि प्रयच्छति तदाऽसावशीतिपणसहस्रं दण्ड्यः ।

कन्यादोषं नारद आह—

" दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा[3] संस्पृष्टमैथुना ।
धृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः " ॥

सुमन्तुः—" कन्या कुत्सिताऽन्यजातिकर्मशीला व्याध्युपहता परिणीता
यद्यक्षतयोनिः स्यात्परित्यक्तव्या " ।

क्षतयोनिस्तु भर्तव्या पोषणीयैव ।

यत्तु नारदेनोक्तं—" यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् "

इति, एतत्त्यागनिमित्तदोषव्यतिरिक्तविषयम् । पणशतद्वयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसः ।

अत्र मनुः—" विधिवत्परिगृह्यापि त्यजेत्कन्यामनिन्दिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां च च्छद्मना चोपपादिताम् " ॥

विविधं प्रकर्षेण च दुष्टां विप्रदुष्टाम् ।[4]वरत्यागहेतून्दोषानाह नारदः—

" उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः ।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वावेष दोषगणो वरे " ॥

---

१ ख. °स्मै सर्वे । २ क. घ. व्यङ्गसं° । ३ ग. संसृष्ट° । ४ घ. °तान्त्यजा° ।